

A KÉSŐ GÓTIKA ELSŐ SZAKASZA (1430–1470 KÖRÜL)

A KÖZPONTI HATALOM ÉS A HUNYADIAK ÉPÍTKEZÉSEI

A 15. század második és harmadik negyedét az egyre erősödő török támadások és háborúk jellemezték, amelyek akkor még inkább a határokon kívül zajlottak, bár a Délvidék és Erdély déli fele mind több közvetlen veszélynek és megpróbáltatásnak lett kitéve. A szóban forgó évtizedeket szokás a Hunyadiak korának nevezni, hiszen ekkor kapott vezető szerepet az ország irányításában Hunyadi János, és ez időre esik fiának, Mátyásnak első uralkodási korszaka. Maga Hunyadi János 1446 és 1452 között kormányzóként állt az ország élén. Ebből következik, hogy kiterjedt építészeti tevékenysége is méltán sorolható a központi hatalom működési körébe. Mivel Mátyás király építkezéseinek nagyobb hányada a hetvenes évektől kezdve indult meg, a század középső évtizedeinek építészete elsősorban atyjának nevéhez fűződik. E korszak Habsburg- és Jagelló-házból származó királyait rövid uralkodási idejük, fiatal koruk és politikai körülményeik egyaránt akadályozták abban, hogy nagyobb építkezéseket kezdeményezzenek. De erre akkor kevesebb szükség is mutatkozott, hiszen Zsigmond a legfontosabb királyi központok nagyszabású továbbfejlesztését hosszabb időre megoldotta. Zsigmond korának lendületesen széles körű és európai jelentőségű királyi tevékenysége azonban Erdélyt alig érintette. A nagy hadvezér és államférfi ezt a hiányt pótolta, amikor magas igényű építészeti terveit szülőföldjén, Erdélyben valósította meg. Ezt erdélyi családi vagyona mellé főként az ország keleti részében szerzett óriási birtoktettei tették lehetővé. Hunyadi János példájára ugyan a szóban forgó korszak főrendű építkezéseinek jelentősége Erdélyben is nőtt, a kormányzó által kezdeményezett és lebonyolított, nagyszabású építészeti eredményekkel elsősorban mégis a terjes távlatokban kibontakozó városok effajta tevékenysége állítható párhuzamba. Tovább szélesedett a mezővárosok és falvak építészete is, főként a török veszélynek leginkább kitett szász- és székelylakta területeken.

A negyvenes, ötvenes években Hunyadi János sorra kapta a királyi váradományokat, természetesen a hozzájuk tartozó uradalmakkal együtt. 1443-ban I. Ulászlótól, 1453-ban V. Lászlótól kapta meg Görgény és Déva várát. 1444-ben Brankovics György engedte át Hunyadinak Világos várát. Ugyanekkor a

nagy hadvezér a Temes megyei Zsidóvárat elcserélte Solymos várért. 1450-ben kelt Garai László nádor levele, amely Hunyadit megerősítette Munkács vár, valamint Szatmárnémeti, Nagybánya, Debrecen és (Hajdú)böszörmény birtokában. Hunyadi megszerezte Hódmezővásárhelyt is. 1457-ben ugyan özvegyének, Szilágyi Erzsébetnek vissza kellett adnia egy sor erdélyi (Déva, Görgény, Királykö, Hátszeg, Miháld), délvidéki (Nándorfehérvár, Szentlászló, Orsova) és észak-magyarországi (Trencsén, Vágbeszterce, Szucsá, Oroszlánkő, Léva, Zsolna, Sztrecsény) királyi várat V. Lászlónak, de megtarthatta Vajdahunyadot, Diódot, Lippát és Solymost. A kormányzó felesége 1458-ban Szilágyi Mihály előtt tiltakozik Nagybánya vár és mezőváros, valamint Munkács vár és Tokaj kastély Brankovics Istvánnak történő elidegenítése ellen. Mindezek Beregszász, Szatmárnémeti, Debrecen és Böszörmény mezővárosokkal együtt Hunyadi János birtokában voltak. Világos vár 1461-ben, Munkács pedig 1477-ben még változatlanul Szilágyi Erzsébet tulajdona.¹

A felsorolt várak közül Solymos és Déva romjaiban felismerhetők olyan részletek, amelyek a Hunyadi-kor építkezéseire engednek következtetni. Mindkét várban a bejárat kialakítása tehető ez időre. Solymoson a hegy kúpján elhelyezkedő belső várfal elé emelték a század közepe táján az egri vár Hippolit-tornyára emlékeztető belső kaputornyot. A rajta nyíló, íves és a felvonóhid számára tükörrel ellátott kapu vezetett a háromszögű várudvarba. – Hasonló, faragott kőből készült kapuk maradtak a dévai vár északkeleti oldalán, ahol a belső vár északi külső falához tapadó támpillérpár által tartott hídon lehetett feljutni a két egymást követő kaputoronyhoz. A belső várat falsoros veszi körül, amely a két kaputorony között halad el. A hosszú várudvar délnyugati oldalán magasan áll a palota maradványa emeleti árnyékszékkel, földszintjén lóhereíves, kettős ablakkal. Egy pálcátagos ajtószemöldök egészíti ki a faragott részletek megmaradt sorát.²

Három vár építése biztosan kapcsolódik Hunyadi János nevéhez. A városon kívül, annak közelében emelkedő hegyen állt a besztercei vár. Első említése 1453-ból való, amikor Hunyadi megtiltja várnagyainak, hogy a besztercei város fölött hatalmat gyakoroljanak, de megadja nekik azt a jogot, hogy a Szent Miklós-templom plébánosát ők vezessék hivatalába. 1456-ban Székely Mihály és Héderfáji István várnagyoknak adományozza a városban fekvő, Becse nevű telket és házat. 1464-ben Mátyás király a várat 6000 forintért eladja a városnak, és a következő évben megengedi, hogy az apja által alapított várat a város le-

¹ Adattár. Világos vár, 1444: CD XI. II. rész 71–75. Hunyadit fiaival 1445-ben a székesfehérvári káptalan vezeti be a vár tulajdonába. A káptalan nagy kerek pecsétjén jó állapotban maradt meg az Angyali üdvözlés szép és mozgalmas jelenete a 13–14. század fordulójáról: DL. 37601. 1458: DL. 37638 és 1461: DL. 59448 (Forgách lvt.). Munkács vár, 1477: DL. 84543 (Lónyay lvt.).

² Solymos vár alaprajza és képe: ANGHEL 72; 22. kép. Déva vár alaprajza: ENTZ: Baukunst 128. ENTZ: Erdély 173; 24. ábra. Képe: ANGHEL 17–19. kép. Solymos várnagya, Balázs deák 1455-ben végrendeletét a lippai ferences kolostorban keltezi: DL. 29812.

bontsa, és építőanyagát a városfalak megerősítésére használja fel. Így szűnt meg a vár alig két évtizedes élete.

Diód község Tövistől északra, Fehér megyében fekszik. Várát Hunyadi 1453-ban sajátjának nevezi, akkor tehát már lényegében felépülhetett. V. László 1456-ban Görgénnyel, Dévával, Solymossal és Fejérkővel együtt Diód várát is felsorolja Hunyadi birtokaként. 1462-ben István ottani várnagy az erdélyi káptalan Enyed mezővárosának jobbágyait a diódi várba börtönözte be. 1461-ben még Szilágyi Mihály özvegye, Báthori Margit a vár tulajdonosa. 1464-ben Mátyás Diódot Dengelegi Pongrác Jánosnak és Andrásnak adományozza. 1468-ben Pongrác János a vár építésére Besztercétől kér hatvan hosszú és vastag fenyődeszkát. A vár terméskő falazatú romjaiból megállapítható, hogy négyszögű alaprajzának mind a négy sarkára átlósan állított négyzet alakú belső tornyot építettek. A délkeleti oldalon körülbelül öt méterre még egy fal húzódott, s így ott falszoros képződött. A várat széles vizesárok vette körül. A bejárat az északnyugati oldal közepén híddal volt kialakítva. A délkeleti fal mellett épült, valószínűleg a 17. században, a mostani, téglány alakú, református templom. Az 58 x 40 méteres, aránylag kis területű várat János Zsigmond uralkodása idejében, 1562-ben rombolták le.³

A szerény méretű diódi várral ellentétben Hunyadi János legnagyobb szabású építkezése Vajdahunyadon folyt (153–164. kép). A kővár kétségtelenül 13. századi eredetű. Möller István 1906 és 1914 közötti helyreállító munkája során megállapította, hogy a legkorábbi épület észak és dél felé hegyesen végződő, hosszú tojásdad alakú volt. Falai részben magasan állnak, részben a későbbi építkezések következtében csak alapjaikban maradtak meg. Különösen jó állapotú a déli és északi, armírozott külső sarok. Az előbbi a déli falszorosban, az utóbbi a hozzáépített Hímes-torony mellett ma is világosan kivehető. A korai vár falait téglaporos habarcsa egyértelműen megkülönbözteti Hunyadi János építkezéseitől. E falak a 13. századi várépítészetnek megfelelően a sziklapereget követik. Hunyad megye legkorábban 1276-ban, a hunyadi ispán pedig 1295-ben bukkan fel a történeti forrásokban. Ez utóbbi a dévai várnagy tisztét is betöltötte. A királyi vár első, név szerint ismert várnagyát, Ubult 1364-ben említik. 1398-ban a hátszegi és a hunyadi várnagy azonos személy. Zsigmond király 1409-ben a Hunyad nevű királyi birtokot udvari vitézének, Sorbe fia Vajknak, fiának Jánosnak, Magas és Radul fivéreinek, valamint Radul unokafivérének új adományként ajándékozza. Az adományos János felnővén az 1430-as években kezdhették a családi vár gyökeres átépítéséhez. A munka 1452-ben már előrehaladott állapotban lehetett. Hunyadi először 1443-ban, majd 1450-ben kért pápai hozzájárulást korábban Szűz Máriáról, majd Keresztelő Jánosról el-

³ Adattár. Diód vár: KÖVÁRI LÁSZLÓ: Erdély régiségei. Pest 1852. 150–151. ORBÁN BALÁZS: Tövis és környéke. Századok 20. 1886. 321–325. ANGHEL, GHEORGHE–BERCIU, ION: Cetățîi medievale din sud-vestul Transilvaniei. București 1968. 40–45. Alaprajzi vázlata: 55; 34–41. kép.

nevezett, várbeli kápolnája számára. V. László 1456-ban kelt birtokmegerősítő levele kiadásakor a hatalmas vállalkozás lényegében befejeződhetett. Csak a várudvar északi, árkados lezárása, az Aranyház emelete és a hozzá tartozó két északkeleti zárt erkély emelése maradt a kormányzó halála után fiára, Mátyásra, akinek összes építkezése a korábbiaktól eltérően nem terméskőből, hanem téglából történt. Így a két építési szakasz egymástól könnyen elválasztható.⁴

Möller István első világháború előtti helyreállító munkája során megállapította, hogy Hunyadi János a vár nagyszabású kifejlesztését két ütemben valósította meg. A korábbi építkezés célja a védelem korszerűsítése volt. Ennek érdekében Hunyadi a 13. századi magot egy külső falrendszerrel vette körül, s azt tornyokkal megerősítette (153–156. kép). Keleten és nyugaton új kaputornyot emelt. Ezekhez a Zalasd patakon, illetve a keleti árkon köpilléres hidak vezettek. Közülük ma csak a patak fölötti pillérsor működik (157. kép). Előtte az árok nyugati oldalán települt az előretolt védelmet szolgáló huszárvár. Egyik saroktornya még jelenleg is áll. A nyugati, négyszögű kaputorony és a pilléres híd oltalmára, tőlük északra, a régi várfal elé, köríves toronnyal ellátott védőművet építettek. A déli oldalon lakóépület húzódott. A régi és az új fal közötti szoros délnyugati, körtetagos bejáratát a Bethlen Gábor idejében készített feltöltésből Möller szabadította ki. Dél felé pillérekkel megerősített, hatalmas, hosszú fal nyúlik. A pillérek ívei fölött fedett folyosó vezet a vaskos és magas, Nebojszának nevezett toronyhoz (156. kép). A folyosót a várból csapóhídon lehet megközelíteni. A maradványokból következtetve innen délre, a Szent Péter-hegyen még egy védőtorony épült, amelyet a Nebojsza-toronnyal mintegy 200 m hosszú fal kötött össze. Ezek az építkezések a vár alacsony fekvését igyekeztek ellensúlyozni. A löfegyverek fejlődése ugyanis a korai vár védelmét már a 15. század derekén súlyosan veszélyeztették. A várfalak kőből épültek, s rugalmasságukat gerendavázzal biztosították.⁵

A negyvenes évek közepe táján újabb átalakítás következett, amely a korszerűsítés ellenére is nehezen védhető erősségből várkastélyt hozott létre. Ekkor került sor a keleti és déli falszoros részleges kiépítésére, a kápolna és a nyugati szárny magas művészi színvonalú, kétszintes díszteremsorának emelésére. A kétboltszakaszos kápolnahajó átvágja a régi vár keleti falát, és mélyen beugrik a várudvar északi felébe. Szentélye belül a nyolcszög öt oldalával zárul (158. kép), kívül tengelyében hajóorrszerűen csúcsban végződik, két sarkán egy-egy támpillérrel. A kápolna armírozott, nyugati homlokzatának egyetlen díszje a bélletében csúcsos, kívül számárhátíves bejárat (159. kép). Hornyok által közrefogott pálcatajga magas oszlopszékpárból indul. Egyenesen záruló nyílása kis

⁴ MÖLLER ISTVÁN: A vajdahunyadi vár építési korai. Magyarország Műemlékei III. 1913. 77–104. CSÁNKI V. 60 (1276). 1295: HO VIII. 350. Adattár.

⁵ MÖLLER i. m. 43. kép. A Szent Péter-hegyen épült torony és a Nebojsza-torony összekötő fala uo. 11.

sarokívvel kapcsolódik a függőleges kávéhoz. Az orommezőt heraldikailag jobbra hajló, sisakdíszes Hunyadi-címer tölti ki. A számárhátívú külső keretelést kúszólevelekkel díszítették. Az ív felül keresztvirágban fut össze, amelynek vállait a gonosz és a jó jelképeként sárkány és holló hangsúlyozza. Az egyszerű, de rendkívül finoman faragott ajtó fölött tölcéses kialakítású, halhólyagos kőrácscsal ékesített ablak nyílik, megvilágítván a belső nyugati karzat emeletét. A hajót egyszer hornyolt, erőteljes bordákból álló keresztboltozat fedi. A karzat fölötti zárókövet a Hunyadiak hollós sisakdíszét ábrázoló, remekbe készült faragvány díszíti. Négykaréjos keretének ívei négy csúcsban találkoznak. A boltozott karzat nyolcszögű pillérpárra támaszkodik, és a szentély felé három csúcsívvel nyílik. Mellvédjét négykaréjokkal örvényesen váltakozó halhólyagdísz emeli ki. Közepét lóhereíves keretű, heraldikailag jobbra hajló Szilágyi-címer hangsúlyozza. A diadalív egyszerű, sokszögű pillérről induló szegmentíve körtetagos. Alapformája erősen emlékeztet a pozsonyi vár délkeleti kaputornyának kelet és nyugat felé néző nyílásaira. A hajóéval azonos bordájú, hatsüveges szentélyboltozat homlokívei leveles gyámokra támaszkodnak (158. kép). A világítást három kétosztású, csúcsíves ablak adja. A déli oldalon három csúcsívű, papi ülőfülke jelenik meg (160. kép). Kettős hornyolású béllete a középső nyílás; ívesen visszahajló gyámpárján folyamatosan fut végig. Bethlen Gábor a kápolna boltozatát lesüllyesztette. Az 1965 és 1968 között végzett helyreállítás az eredeti állapotot állította vissza.

A legnagyobb szabású építkezés a nyugati szárnyban történt. A lebontott külső várfal helyén Hunyadi kétszintes, nagytermet magában foglaló palotaszárnyat emelt (156. kép). Ennek teljes területét mindkét szinten öt nyolcszögű pillér osztja két, hat-hat keresztboltozattól álló hajóra (161–162. kép). A pillérfőket és a fal gyámjait levélsorok díszítik. A földszinti teremben az északról számított első pillérfőn a Hunyadi- és a Szilágyi-címer, a másodikon minuszkulás mondatzalag található, amely 1452-ben a kormányzót építettként nevezi meg.⁶ A csúcsos hevederek körtetagosak, a keresztbordák trapéz végűek. A boltozati bordák és hevederek a fejezetek fölötti nyolcszögű hasábokra metsződnek. A záróköveket növényi és mértani díszek borítják. Az udvar és a várárok felé három-három kökeresztes ablak nyílik. Az alsó nagy terem az udvar felőli egyszerű számárhátíves bejáraton közelíthető meg. A szárny északkeleti sarkánál csigalépcső indul. Az építmény legfelső ablaka fölött 1452-es vagy 1453-as évszám olvasható fekete színnel felfestve.⁷ A lépcsőtorony bejárata a leggazdagabb faragványokkal ékes. Béletének megszakítás nélkül körülfutó, vékony henger- és körtettagja kétosztású oszlopszékre támaszkodik. Az egyenes,

⁶ A felirat szövege: *hoc opus fe(cit) fie(r)i mag(nificu)s Joh(a)nes de hwnyad reg(n)i hu(n)g(ar)i(e) gub(e)r(n)a(t)or a(nn)o d(omin)i m(illesim)o cccc° l ii*, képe: MÖLLER i. m. XX. tábla.

⁷ MÖLLER i. m. 56. kép.

sarkain ívesen kiképzett szemöldök feletti csúcsos ívmezőt angyalok által tartott, négykaréjba foglalt, álló, sisakdíszes címer tölti ki. Négyeit pajzsában a gyűrűt csőrében tartó holló és a besztercei oroszlán váltakozik egymással. A két ívbéllettagozat között a hornyon domborúan faragott levélsor húzódik. A kúszóleveles külső szamarhátív közepén keresztvirágot hord, amelyet kétoldalt gyámról felemelkedő és a falhoz tapadó fiatoronypár fog közre. A csigalépcső a felső nagy terembe vezet, amely az alsónál jóval magasabb. Eredeti megoldását Bethlen Gábor bontatta el, amikor a termet három részre osztotta (ebédlő, az úr és az asszony szobája). A boltozat és a pillérsor az 1965. évi helyreállítás során újonnan került vissza. E megoldást hitelesíti Arányi Lajosnak a várról 1867-ben megjelent munkája, amely a szóban forgó terem állapotát – az 1854. évi tűzvész után – leírásban és képben ismerteti. A megmaradt, csúcsíves homlokívek a boltozás rendszerét egyértelműen bizonyítják. E teremből nyugat felé három ajtón keresztül közelíthető meg a keskeny, keresztboltozatos folyosó által összekötött, finoman kialakított zárt erkélysor, az úgynevezett Hunyadi-loggia (156. kép). Az egymással váltakozó, sokszögű, illetve kerek zárt erkélyek a sziklaárokából felemelkedő, hatalmas támpilléreket koronázzák. Kőkeresztes ablakaik felett címerekkel díszített, fiatornyos, keresztvirágos kőoromzatok pompáznak. Az összekötő folyosók kettős ablakai is hasonló kiképzésűek. Könyöklőiken ugyanúgy két gyám jelenik meg, mint a trencsényi vár Zsigmond-címeres palotájának ablakain. Az erkélyek tagozásainak gyámjain és az ablakok oldalain is címerek láthatók (Hunyadi-, Szilágyi-, Kanizsai-, Szécsi-, Kinizsi-, alsólindvai Bánfi-, Cillei-címer). A folyosót többlépcsős gyámsor tartja. Az erkélyeket íves lépcsőzetű, kecses gyámokra támaszkodó hálóboltozat fedi. Ez az erkélysor részleteiben és teljes megjelenésében emlékeztet a budai Friss-palota feltételezett északi homlokzatára.⁸ A nyugati szárnyhoz dél felől csatlakozó, kerek, úgynevezett Kapisztrán-torony boltozott, emeleti helyiségében megmaradt, csúcsívsoros frízzel ékesített kandallója mutatja, hogy Hunyadi építkezéseinek szerényebb alkotásai is művészi igénnyel készültek (163. kép).⁹

A várkastély udvarának északi szárnya az úgynevezett Aranyház. Hunyadi halála után e részben építkezett Mátyás király. A földszintes épületre emelet került, amelynek keleti oldalán egy-egy négy- és háromszögű erkélyt alakítottak ki. A kőkeresztes ablakok pálcatajai a sarkokon egymást keresztezik. A háromszögű erkély ablakait fiatornyos, vakmérnök oromzat koronázza. A négyszögű erkély ablaka alatti gyámpár a nyugati szárny felső nagy termét kísérő erkélyfolyosó ablakait idézi. Ugyanilyenek voltak az Aranyház elé épített Mátyás-loggia földszintjén, amelyeket Schultz Ferenc 1868 után állított

⁸ GEREVICH LÁSZLÓ: A budai vár feltárása. Budapest 1966. 29–30. A rekonstruált eredeti lo-vagterem képét l. ENTZ: Gótikus építészet 109. kép. Az ottani aláírás tévesen a földszinti termet nevezi meg.

⁹ MÖLLER i. m. 54. kép.

helyre (164. kép). A két, szóban forgó ablak egy díszesebb, kettős számárhát-íves záródású, levelekkel ékes könyöklőjú ablakot fogott közre.¹⁰ A loggia emeletén négy félköríves árkád nyílik. Ezeket nyolcszögű téglapillérek választják el egymástól. Az árkádok folyosóját mindkét oldalon falképek borítják. A belső falon késő gótikus növényi dísz fölött négykaréjos keretekben főúri családok (Hédervári, Garai, Kanizsai, Palóci, Zápolya, lindvai Bánfi, Szécsi, Szentgyörgyi) festett címerei körítik a nagyobb méretű, nyolcosztású, karéjok és derékszögű csúcsok váltakozásából álló keretbe foglalt Hunyadi-címert. A festő a nyugati végen – az Aranyházba vezető félkörívű ajtó mellett – növényi ornamentika között nyilazó alakot, a keleti végen pedig medvén lovagoló vadembert ábrázolt.¹¹ Az udvar felé eső falfelületen a nyolcszögű pillérek és az árkádok belső ívein változatos díszítő és alakos festés jelenik meg. Az íveket számárhát formájú, kúszólevelekkel ékes, fent középen keresztvirágos keretelés hangsúlyozza. A fölöttük látható, egymásnak váltakozva gyűrűt felajánló fiatal férfi és nő, valamint a vadászat jelenete udvari jellegű, világi ábrázolásnak tartható. Benne Möller Hunyadi János származási mondájának megjelenítését látta. E vélemény ugyan nem bizonyítható egyértelműen, de nem is lehetetlen. A töredékessége ellenére magas művészi színvonalú kompozíció feltehető ikonográfiai programja a kortól nem idegen, és a Mátyás királyi származására (Hunyadi János Zsigmond természetes fia lett volna) e helyen történő finom utalás valóban elképzelhető, főként ha tekintetbe vesszük Corvin János származását és Mátyásnak ezzel kapcsolatos terveit.¹²

¹⁰ A Mátyás által emelt loggia földszinti részén eredetileg szintén az emeletihez hasonló, félköríves árkádok voltak. Ezeket Möller is megtalálta. Szerinte az elfalazás és a gótikus ablakoknak abban történt elhelyezése később történt. (MÖLLER i. m. 16; 59. kép.) Schultz – úgy látszik – másolatokkal cserélte ki a feltehetően rongált, de 1867-ben Friedrich Schmidt tanítványai által készített homlokzati rajzon még régi állapotukban ábrázolt, eredeti ablakkereteket (BALOGH: Erdélyi renaissance 42. kép). A szóban forgó ablakokat az 1854. évi tűzvész után 1868-ban megindult helyreállítás előtt rajzban közölte ARÁNYI LAJOS (Vajdahunyad vára. Pozsony 1867. XI. tábla 1. és 3. rajz). E munka – szövegében és rajzaiban egyaránt – alapvető az 1868 után következő számos restaurálás megítélése szempontjából. A helyreállítást 1871-ig Schultz Ferenc, 1874-ig Steindl Imre (ő építette saját tervei szerint a keleti szárny udvari oldalán a neogót lépcsőt – 164. kép – és az árkádok által tartott emeletes tornácot), 1876-ig Piacsek Gyula vezette. Ezután vette át a Műemlékek Országos Bizottsága, előbb Khuen Antal, majd 1906 és 1914 között Möller István vezetésével. 1965–1968 között a bukaresti Műemlékek Igazgatósága végzett lényeges helyreállító munkát. Erről számol be BÁGYUJ LAJOS (Vajdahunyad várának restaurálása. Korunk XXXII. 1973. 1608–1617), aki a Mátyás-loggiáról Möllerrel megegyezően nyilatkozik. A földszinti árkádok visszaállítását azzal indokolja, hogy az általa neogótnak nevezett nyílászkeretek eltávolítása után az árkádokat ő is megtalálta, a bábos korlát nyomaival együtt. Ennek alapján faragtatta ki mindkét szinten az orsós korlátot (1609).

¹¹ Képét MÖLLER i. m. a VII. és VIII. táblán közölte.

¹² MÖLLER i. m. VII–XI. tábla. Az ábrázolás esetleg közvetlenebbül is vonatkoztatható Corvin Jánosra (1473–1504). – A vajdahunyadi várról összefoglalóan MMTö 2/I. 684–685 és 861–862; 2/II. 1643–1653. kép.

Az északi Hímes-tornyon (154. kép) és nyomokban máshol is fellelhető dekoratív festés szintén ennek az építési korszaknak a műve, amelynek befejezését az északnyugati, úgynevezett Új kaputoronynak (a jelenlegi főbejáratnak) az Arányi Lajos által említett és Bajomi János 1681-ből való leírásában is szereplő 1480-as évszáma jelentheti. – A várkastélyt a 17. század első negyedében Bethlen Gábor is bővítette, illetve módosította. Az 1854. évi tűzvész után pedig 1868-tól egy évszázadon keresztül különböző módszerekkel többször is restaurálták. Eredeti állapota mégis lényegében és számos részletében megmaradt vagy kikövetkeztethető. Van bizonyos valószínűsége annak a feltevésnek, hogy Hunyadi János építkezései közvetve összefüggtek Zsigmond budai és pozsonyi építési tevékenységével, és megőrizték azok elpusztult és csak töredékekben ismert művészi megjelenésének visszfényét.

Hunyadi egyházi jellegű építkezéseivel elsősorban a koldulórendeket támogatta Erdélyben. Aránylag jó állapotban maradt meg Tövisen a ferences templom (95. ábra), amely a kormányzó effajta tevékenységéről jó fogalmat nyújt. A kolostort legkorábban 1450-ben egy pápai búcsúengedély említi, majd az az 1454 legvégén kelt oklevél, amelyet az erdélyi káptalan 1455. évi átirata őrzött meg. Ez arról értesít, hogy Konrád brassói kőfaragó mester a Hunyadi által alapított tövisi és bojtori kolostorok építésével szerzett érdemei jutalmaként megkapja Sárkány birtok felét.¹³ Az egyhajós, hosszú és sokszöggel záródó szentélyű, támpilléres tövisi egyház északi szentélyfalához keleten emeletes sekrestye, majd ennek nyugati falához közvetlenül csatlakozó, zömök, négyszintes, legfelső emeletén finom kőrácokkal kiképzett ablakokkal rendelkező torony tapad (165. kép). A támpillérein, falsarkain és nyílásain faragott kővel szegélyezett terméskőépület igen gondos kivitelű, jellegzetes ferences szerkezettel és kialakítással. A karcsú, háromosztású támpillérek aránylag széles, csúcsíves ablakokkal váltakoznak, amelyek kőrácjai a szentélyben halhólyaggal díszesek. A szentélyzáródás délnyugati támpilléren 1535-ös évszámmal ellátott napóra látható (166. kép). A nyugati homlokzat tengelyét finoman kialakított, csúcsíves ajtó hangsúlyozza (167. kép). A pálcatagok és az általuk közrefogott középső, izmos körtetag magas, kétrészes oszlopszéksorra metsződik. Az orommező külső szélét liliomos lóhereívsor emeli ki. A mező közepén, a csúcsok által elválasztott négy karéjba illeszkedő címerpajzsban kiterjesztett szárnyú, csőrében gyűrűt tartó holló, a Hunyadi család címerállata foglal helyet. A szépen tagolt ajtó szemöldökén minuszkulás felirat 1449-es évszámmal Hunyadi János kormányzót nevezi meg.¹⁴ Az ajtó két oldalán az enyhén hornyos, faragottkő épületlábazat lépcsősen felemelkedik, majd az ajtóhoz közvetlenül csatlakozva – annak béliindításaként – függőleges rézsúvel zárul. A bejárat fölött pálcával

¹³ Adattár. L. még KARÁCSONYI II. 197–200.

¹⁴ A minuszkulás felirat szövege: *an(no) d(omin)i mccccxxxviii Johannes de Hunyad r(e)g(n)i hung(a)r(ie) gub(ernato)r*. VÁTÁSIANU 251.

tagolt bélletű, zömök csúcsíves ablak nyílik. A templom belsejét ugyan már barokk boltozat fedi, az eredeti boltozati rendszer a maradványokból mégis kikövetkeztethető. A kettősen hornyolt bordacsonkok a hajóban egymást áthatva tűnnek el a falban. A tövisi eredeti hajóboltozat tehát az épen maradt szelindeki evangélikus templom (89. ábra) hálóboltozatának mintájára képzelhető el.¹⁵ Tövisen a keskeny, hosszú szentélyt a hajótól finoman tagolt, csúcsos diadalív választja el. A szentély hajdani keresztboltozatának trapéz végződésű bordái nyolcszögű, lépcsősen kiképzett, rozettás végű gyámokra támaszkodtak. A homlokívek mindenütt megmaradtak. A rézsús szélű, szegmentíves, papi ülőfülke a déli szentélyfalba mélyed. A kettősen hornyolt bordájú, csillagboltozatos sekrestyébe csúcsíves ajtó vezet. A boltozati zárókövön Agnus Dei-t ábrázoló dombormű látható. A keleti ablakkal megvilágított sekrestyéből nyugat felé a torony keresztboltozatos földszintje közelíthető meg. Hornyolt bordái Hunyadi-címeres zárókőben találkoznak.

A kolostor északon helyezkedett el. Keleti szárnya a toronyhoz csatlakozott. A kerengőbe vivő szima- és pálcatagos ajtó a hajó középső boltszakaszának északi falán nyílt. Jelenleg be van falazva. A kerengő boltozatának hornyolt bordacsonkjai a támpillérek sarkaiban most is láthatók.

A tövisi ferences kolostortemplom alapján képzelhető el a bojtori és a csíksomlyói templom is. Az előbbi sokszögű, támpilléres szentélyének falait Kővári Ernő 1914 tavaszán tárta fel. A méteres vastagságú terméskőfalakon belül előkerült az oltár alapozása és a hatszögű, valamint négyzetes téglákból rakott padozat maradványa és a gótikus ablakok több kávatöredéke is. Az akkor 60 cm magas felmenő falakat Kővári a vajdahunyadi római katolikus templom egyenesen záródó szentélyének folytatásában találta meg. Bojtor ugyanis Vajdahunyad egyik külső településével azonos. Ezek után valószínű, hogy a mai, állagában újabb katolikus templom a hajdani ferences egyház hajójából is őriz kisebb-nagyobb részleteket. Az építkezés még Hunyadi életében indult meg, de befejezése már Szilágyi Erzsébetre maradt. A kormányzó né ugyanis 1463-ban levelet intézett Varjasi János szentandrászi comeshez. Eszerint a hunyadi kolostor építésének kivitelezésével Temesközi János van megbízva. A levél felszólítja Varjasit, hogy Temesközi helyett majorsági épületeinek munkájára másik szakembert küldjön ki. Az oklevél tehát egy vajdahunyadi építőszervezet meglétét is bizonyítja.¹⁶

A mai állapotában a 19. század elejéről származó, csíksomlyói ferences templom és kolostor alapítása és megoldása Hunyadi korára esik. Bár erről közvetlen adat nem maradt ránk, nagyon valószínű, hogy megvalósulásában a

¹⁵ ENTZ: Gótikus építészet 114. kép. Tövis: Studien, Weingartskirchen 159–162 és alaprajz 161.

¹⁶ KŐVÁRI ERNŐ: A vajdahunyadi római katolikus templom középkori szentélye. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből V. 1914. 450–454. VÁTĂȘIANU 251. KARÁCSONYI II. 79–80. Adattár.

kormányzó is közreműködhetett. IV. Jenő pápa 1444-ben a Máriának szentelt ferences egyházzról mint elkezdett, de még be nem fejezett épületről beszél, amelynek akkor még felszerelése is hiányzik. Ezért az adakozók részére hét évi bűcsút engedélyez. Joggal gyanítható, hogy megfelelő helyszíni kutatás Somlyón is rábukkanna a templom és a tőle délre fekvő kolostor gótikus maradványaira. Közülük néhány, a 15. század végéről való részlet jelenleg is megfigyelhető.

Az egyelőre ismeretlen, de feltételezhető torony a szentély déli oldalán a marosvásárhelyi ferences egyház hatalmas, négyszögletes téglatornya (168. kép) mintájára épülhetett. Ez utóbbi mézshabarcba bekarcolt 1442-es évszámát a Johannes Hunyadi névvel együtt Kelemen Lajos még látta, sőt le is rajzolta. Az alul szinte teljesen zárt, hasáb alakú torony legfelső emeletén fellazul. Négy, bélletében négyszer lépcsősen tagolt, nagy, csúcsíves ablak nyílik a négy égtáj felé. A feltehetően Marosvásárhelyről Csíksomlyóra átszármazott ferences tornymegoldás Gyergyó és Csík plébániatemplomaiban széles körű visszhangra talált. Közülük a legnagyobb Csíkrákoson még a marosvásárhelyi falazott, négyfiatornyos sisakot is megőrizte (256–257. kép).¹⁷

Hunyadi János a széki sóbányából 1455-ben évente 50 forint értékű sót rendelt a kolozsvári domonkosok Máriának szentelt temploma és kolostora újjáépítésére. Így indult meg az adományoknak az a sora, amely még 16. század első negyedére is áterjedt, és lehetővé tette, hogy a 15. század végén, valamint a századfordulón a korábbi, nyilván szerényebb megoldás helyén felépülhessen a középkori Magyarország egyetlen, eredeti állapotában megmaradt gótikus kolostora.¹⁸

A koldulórendeken kívül a kormányzó tevékenysége kiterjedt a gyulafehérvári székesegyházra is, amelyet 1442-ben kelt oklevele szerint saját temetkezési helyének szemelt ki. Ugyanezen oklevélben három Fehér megyei falut is adományoz a székesegyháznak. Mivel a törökök 1438-ban kárt tettek a dómban, Pálóci György esztergomi érsek, korábban erdélyi püspök 1000 forintot hagyott a szükséges helyreállítások költségére. Hunyadi 1442. évi adománya és temetkezési óhaja e tervbe vett építkezésekkel bizonyára összefüggött. Az északi főhajófal csúcsíves ablaka, az azt közrefogó, kúszóleveles támpillérpár, a nyugati főbejárat fölötti széles, csúcsíves ablak, valamint a déli torony két legfelső emelete a liliomos és négykaréjsoros övpárkányokkal ez időre vallanak (18., 169. kép). Szintén Hunyadi kormányzónak tulajdonítható fivérének, a „miles”-nek nevezett ifjabb Hunyadi Jánosnak ép és díszes kőszarkofágja is, amelyet annak 1440-ben bekövetkezett halála után még a negyvenes években készíthetett el (170. kép). Hunyadi e gyulafehérvári építkezéseit valószínűleg a brasói Konrád mester vezethette legalábbis 1462-ig, amikor Mátyás király Konrád

¹⁷ Adattár. Marosvásárhely: KELEMEN LAJOS: A nyáradremetei fészület. EM. L. 1945. 62. ENTZ: Marosvásárhely 41.

¹⁸ Adattár.

leányát, Erzsébetet a szászhermányi malomjövedelem hatodának birtokában megerősíti, és apját néhaiként említi. Konrád tevékenységét Gyulafehérváron alátámasztják olyan formai rokonságok is, amelyek a székesegyház déli tornyának liliomos övpárkánya és a tövisi ferencesek nyugati kapujának (167. kép) hasonló díszítése, valamint a tövisi ajtó és az ifjabb Hunyadi szarkofágja családi címereinek keretezése között megállapíthatók.¹⁹

A hagyomány szerint a marosszentimrei, román kori templom (171. kép) gótikus átépítését is Hunyadi végeztette, mégpedig a szentimrei győzelem emlékére (sokszögű, támpilléres szentély, kőrácsos hajóablakok). A közeli Alsóorbón is csak a romtemplom gótikus ablakai származhatnak a Hunyadi-korból. Hunyadi Jánossal hozható összefüggésbe Kolozs sóbányaváros temploma. Mátyás király ugyanis 1469-ben Bálint kolozsi plébános vallomására megerősíti apja évenkénti 24 forintos adományát a kolozsi Szent Imre-templom számára. Minden bizonnyal a kormányzó volt kegyura a vajdahunyadi Szent Péter és Pál-plébániatemplomnak, amelynek 1450-ben a pápától búcsúengedélyt kér.²⁰

Azok a nagyszabású építkezések, amelyeket Hunyadi János a harmincas évek vége felé indított meg Erdélyben, halála (1456) után részben özvegye, Szilágyi Erzsébet, részben fia, Mátyás király irányítása alatt folytatódtak, illetve fejeződtek be. Az egykorú adatok és a formai-szerkezeti megfigyelések évtizedekig működő építési szervezetet valószínűsítenek, amely már ekkor kapcsolatban állhatott a budai művészeti központtal, de teljes kibontakozása csak a század végén következett be.

A FŐURAK VILÁGI ÉS EGYHÁZI ÉPÍTKEZÉSEI

A királyi várak száma ebben az időszakban eladományozás vagy zálogba adás révén újból csökkent. Néhány kivétel azonban ez időben még akadt, elsősorban a keleti és déli Kárpátok egybeszőgellésénél, Brassó környékén. 1459-ben Lábatlan János székely ispán felsorolja Töröcsvár, Höltövény és Királykő királyi várainak várnagyait. Királykő várat Orbán Balázs azonosította a német lovagrend 1222 körül említett Keresztvárával, amelyet a 15. században már így neveztek, s a Barcaság délkeleti sarkát védte a Tatárhágó közelében a terület északi felében fekvő Höltövény várral és a délnyugati sarokban emelt Töröcsvárrel együtt. A Királykő vár elnevezés először 1427-ben merül fel, amikor Zsig-

¹⁹ ENTZ: Gyulafehérvár 116–117, 138–139, 184 (43. sz.) és 212 (201–204. sz.), valamint 5., 6., 15., 179. és 180. kép. Adattár.

²⁰ MÖLLER ISTVÁN: Erdély nevezetesebb emlékei. Budapest 1929. 29–30. Marosszentimrét a plébániatemplom kegyuraságával 1448-ban szántói Bánffy György és fia, Miklós az erdélyi káptalannak adja. Alsóorbó már a 13. századtól a káptalané. Lehet, hogy Hunyadi Jánosnak a gyulafehérvári székesegyház építésére adott támogatása e révén a két szóban forgó, káptalani tulajdonú község templomaira is kiterjedt. Adattár.

mond egy oklevelét „sub castro nostro Kyralkw vocato” keltezi. Hasonlóan a déli védelmi vonalhoz tartozott Péterfalva, másképpen Szászcőr vára, amely a Péterfalvi család kihalta után a Kelnekiek birtokába jutott. 1478-ban várnagya Ányos, egyszersmind küküllővári ispán volt. 1466-ban Eceli Tabiási György Szentgyörgyi János erdélyi vajda megbízásából a szebeni Ulrik mesterral szerződik, aki 16 aranyforint értékben köteles a küküllővári várhoz 200 darab gerendát szállítani. Ugyanakkor utasítja a szebeni tanácsot, hogy a nagydisznódi mesterek a küküllővári munkákra hat aranyforint értékű tetőszeget szállítsanak. A szükséges munkák tehát a tetőzet felújítását jelentették. A küküllővári királyi várat 1464-ben Dengelegi Pongrác János, majd 1479 után István moldvai vajda kapja meg. A szóban forgó időben tehát ez a királyi vár is főrendűek birtoka lett.²¹

A Vöröstorony-szoros alsó és felső vára a szorostól északra fekvő Talmács várával együtt 1453-ban V. László rendelkezése nyomán a hét szász szék tulajdonába került. A szoros nevét az Olt folyó jobb partján álló kerek toronyról kapta, amely alaprajzából ítélve 13–14. századi eredetű lehet. Fölötte a felső várat Latorvárnak nevezték. Ez az erődítés zárta le a folyó völgyet Havasalföld felé. Kővári László múlt századi, szűkszavú leírása arra enged következtetni, hogy a Latorvárnak, akárcsak Talmácsnak, hosszúkás alaprajza volt. Ez utóbbinak öles, lőréses falai s kapujának maradványai akkor még magasan álltak. A hegytető előtti síkságon valamikor uralkodó nagyméretű vár nyomai a romokat ellepő bozótól ma már alig látszanak. Talmács és Latorvár legkorábbi említése 1418-ból való. Eredetük bizonyára legalább a korai Anjou-korra nyúlik vissza. 1453-ban a királyi adománylevél elrendeli a talmácsi vár lerombolását és az ugyancsak romosodó Vöröstorony és Latorvár megerősítését. A ma már csak alacsony romfalakat mutató, Alsóvárnak nevezett Vöröstorony várnagya 1520-ban Solymosi Porkoláb Máté, 1523-ban Tolnai Székely Miklós. A Felsőnek nevezett Latorvárat később teljesen átépítették.²² – A létai várat 1441-ben I. Ulászlótól Herepei Márk erdélyi alvajda kapja meg. Az alvajda 1450-ben kelt végrendeletében a vár építésére 300 aranyforintot hagyományoz. Talán ezt a jelentős összeget is felhasználták a 15–16. század fordulóján, amikor a vár úgynevezett nadráglőréses, hatalmas tornyát emelték. E sajátos megoldás ép példáját a sárospataki Verestorony őrizte meg. Herepei halála után Hunyadi János a létai várat Jakcs Mihálynak adományozta 1450-ben. A Jakcsok már 1451-ben perlekednek a vár birtokáért a dengelegi Pongrácokkal, de sikertelenül, mert a hatvanas évektől a Pongrác család marad a vár ura.²³ – Nemesi kézre kerül az eredetileg királyi építkezésű és az elszűkülő Sztrigy folyó völgye védelmét és vámját szolgáló Váralja hatszögű kőtornya, amely a hátszegi várral

²¹ Adattár. Vö. ORBÁN VI. 77–79 és Burzenland IV. 1. 47–51; 46–47. kép. Küküllővár: ENTZ: Baukunst 169. ENTZ: Erdély 179–180.

²² KŐVÁRI LÁSZLÓ: Erdély régiségei. Pest 1852. 185, 200–201. Talmács és Latorvár: ANGHEL 61; 32–33., valamint 21. kép. Adattár.

²³ Adattár. ENTZ: Baukunst 169–170. ENTZ: Erdély 181.

azonos. Péter nevű első várnagya 1360-ból ismeretes. 1462-ben kelt Mátyás király Kenderes Jánosnak szóló levele. A szöveg szerint a király a Hunyad megyei Váralja birtokot s a területén álló kőtoronyt a hátszegi vámmal együtt a Kendefi család ősenek adományozza. Váralja közvetlenül Óraljaboldogfalva szomszédságában fekszik, amelyet a Kendefiek már 1447-ben megkaptak. A várat Adrian Rusu ásatása tisztázta. A Sztrigy fölött emelkedő meredek dombon állt a háromméteres falvastagságú kőtorony, melléje ciszterna került. A hatszögű kőtoronyból kiinduló kőfal a torony közvetlen környékét vette körül a ciszternával együtt. Ez az aránylag kisméretű őrtorony kiegészítette a nagy dévai várnak az egész Hátszegi-medencére vonatkozó védelmi szerepét.²⁴

A váraljai kőtorony lehetett mintája a kenézcsaládok által emelt, négyszögű, három-négyszintes lakótoronyoknak, amelyek romosan bár, de még magas falakkal ma is állnak a Hátszegi-medencében (Malajesd [172. kép], Reketyés). Hozzájuk számítható a Malomvíz melletti Kolcvár sziklája alá épített kápolna szentélye fölött emelkedő, négyszögű torony is, falazott sisakjával (173. kép). Valamennyi építése összefüggésbe hozható a vonatkozó kenézcsaládok (Felsőszálláspataki, Demsusi, Kendefi) 15. században bekövetkezett feudális egerősödésével, s így építésük is e századra tehető. Hasonló, de nagyobb szabású a Kendefiek által épített, a Malomvíz-patak völgyének a Retyezát hegyéből való kilépése fölött festői felszökő sziklát koronázó, Kolcnak nevezett vár (33. ábra). Aránylag kisméretű, négyzetes tornya köré épült várfalához a belső udvaron a palota, a keleti oldalon pedig két toronyszerű, sokszögű, az udvar felől megközelíthető építmény csatlakozik.²³

A Belső-Szolnok megyei Bálványos vár 1456-ban V. László adományaként a Losonci és Várdai család birtokába jut. 1463-ban Losonci László, István és Dezső fiai a vár felét Várdai István kalocsai érseknek és unokaöccseinek engedik át „házával, palotájával és építményeivel” együtt. – 1441-ben I. Ulászló Bogáti Péternek, majd V. László Losonci Dezső erdélyi vajdának adományozza a Torda melletti Szentmiklós várat. Ez minden valószínűség szerint azonos lehet Mykud bán várával, ahová 1291-ben a tordaiak a tatárok elől okleveleiket menekítették. Mykud bán 1288-ban adja az Aranyos melletti Szentmiklós birtokát a gyulafehérvári székesegyház építésére. Az adatok összefüggése világos. 1465-ben zálogosítja el Dezső erdélyi vajda fia, Losonci László a Torda melletti Szentmiklós várat Bonyha birtokával együtt Szentiványi Ferencnek. 1508-ban említik, hogy Kercseti János pap malma az Aranyos folyón Szentmiklós vára közelében fekszik.²⁶

²⁴ Váralja alaprajza: ANGHEL 31; 10. kép. Anghelnél a torony ötszögű, mert 1973-ban megjelent könyve még nem ismerhette Rusu 1982–1983-ban megjelent ásatási eredményeit, amelyet közöl POPA, RADU.: *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*. București 1988. 214–215.

²⁵ POPA i. m. 217–225.

²⁶ Adattár. Szentmiklós 1288: ENTZ: Gyulafehérvár 181. TF 27.

A Torockaiak 1470 előtt bővítették a család által épített torockószentgyörgyi várat. A szikla északi fokán a 13. században épített, négyszögű lakótoronnyal szemben a szikla déli területén torony és hozzá tartozó palota emelkedik (174. kép). Ez az újabb épületrész jól láthatóan válik el a régi toronytól. £ bővítésről írja 1470-ben Torockai László és Zsigmond tiltakozást bejelentő oklevele, hogy e keleti oldalon újonnan készült épületegyüttest a király Csupor Miklós erdélyi vajdának óhajtja adni. A két megnevezett részbirtokos lehetett a szentgyörgyi vár e későbbi részének megrendelője.²⁷

Az egyszerű udvarháznak kastéllá fejlesztését szemléletesen példázza Somkerek-i Erdélyi István erdélyi alvajda építkezése Gernyeszegen. Ő 1446-ban kap engedélyt arra, hogy a nevezett településen egy udvarház számára helyet válasszon. 1473-tól Gernyeszegen már kastély áll, amelyet Erdélyi István hűtlensége miatt Csupor Miklós kap meg Mátyástól. Szentmiklósi Pongrác László s ennek halála után felesége, Szilágyi Jusztina, a király nagynénje lesz a tulajdonos, aki 1481-ben harmadik férjének, Erdélyi István János nevű fiának adja a kastélyt. Ezt az állapotot erősíti meg 1496-ban II. Ulászló, midőn Erdélyi János a gernyeszegi kastélyt minden tartozékával együtt új adományként tőle megkapja. 1502-ben János és testvérei: Tamás, valamint Márton megegyeznek Kézdi Sándor Jánossal, hogy utód nélküli haláluk esetén a kastély mindenestől reá száll. A mostani barokk Teleki-kastély nagyrészt a réginek alapfalaira épült. Árokrendszere módosított állapotban részlegesen ma is megvan.

A Losonciak sárpataki kastélya csak egykorú forrásból ismeretes. 1468-ban ugyanis tulajdonosaik hűtlensége miatt a király a kastélyt tőlük elvette, és a már említett Csupor Miklósnak adta.²⁸

A 15. század közepéről maradt épületbecsü szerint a vár és kastély értéke 100 márkáig terjedhető összegben állapítható meg. Ez a két épületfajta a korabeli felfogás szerint a legmagasabb összeget érte el.²⁹

A Bánffy család Kraszna megyei birtokközpontjában, Szilágynagyfaluban tekintélyes méretű, egyhajós plébániatemplom épült (175–176. kép). 1444-ben Bánffy István káplánja, Bertalan nagyfalusi plébános ugyanazokat a jogokat élvezte, mint amelyek a szászrégeni plébániatemplomot is illetik. 1455-ben plébánosa Máté pap volt, aki két káplánt tartott, Andrást és Pétert. E körülményből is kitűnik a plébániaegyház jelentősége. A sokszöggel záródó, támpilléres szentélyt hosszú, kétosztású, csúcsíves ablakok világítják meg. Hálóboltozatának bordái közvetlenül metsződnek a falpillérekre. Három, címerpajzsot mutató záróköve közül a legkeletibb a Bánffyak griffjét ábrázolja (177. kép). A lapos mennyezetű hajó felé széles, tagolt, csúcsíves diadalív közvetít. Az ugyancsak

²⁷ Adattár.

²⁸ Adattár. Gernyeszegnek a barokk kastély előtti állapotára: BÍRÓ JÓZSEF: A gernyeszegi Teleki kastély. Budapest 1938. 12; 19. kép.

²⁹ „Item castrum uel castellum similiter ad marcas centum” (DI. 48204).

támpilléres hajó déli falán karéjokból és halhólyagokból kialakított kőrácsú, nagy, csúcsíves ablakok nyílnak. Az épület a koldulórendi egyházak méreteit és arányait tükrözi. Nyugati tornya barokk kori. 1454-ben Bánffy István, az alapító László fia a nagyfalusi pálosoknak szőlőt adományoz.³⁰

Kraszna község is Bánffy-birtok volt. Mai, újabban kereszthajóval bővített, egyhajós református temploma (178–179. kép) sokszögzáródású, támpilléres, kétboltszakaszos szentéllyel rendelkezik. Keresztboltozatának trapéz végződésű bordái címerpajzsokkal díszesek. A bordák vállmagasságban gyám nélkül simulnak a falba. Nyugati ajtaja és a szentély déli oldalának papi ülőfülkéje csúcsíves. Nyugati tornya a hajó kazettás, festett mennyezetével egy időben (1736) készült.

A Somkerekai család kegyúri templomaként épült a mai református templom Gernyeszegen (180–181. kép). Az egyhajós épület két boltszakaszos, a nyolcszög öt oldalával végződő, támpilléres szentélyét keresztboltozat fedi. A déli és nyugati kapukeretet horonypár közötti körtetag emeli ki. A nyugati csúcsos, a déli és a sekrestyeajtó szemöldökgyámos. Rajtuk több kőfaragójegy figyelhető meg. Az alapító család címere a déli ajtó fölött foglal helyet. A szentély záróköveit üres címerpajzs és rozetta díszíti. A csúcsos diadalív lábazata gúlában végződik. A szentségtartó fülke alsó része erősen sérült. A minuszkulás feliratú harang (*in nomine iesu omne genu flectatur celestium terrestrium et inferorum*) 1456-os évszáma az építés befejezésére ad biztos támpontot. 1525-ben a gemyeszegi templom gondnokai János kolozsvári ötvösnek egy kehely elkészítésére másfél márka ezüstöt adtak.³¹

A Kacsics nemzetségből származó vingárdi Geréb család Szécsényi Tamás vajdasága idején, a 14. század első felében került Erdélybe. A 15. században már nagy kiterjedésű birtokaik voltak a Marostól délre. Geréb János az ötvenes-hatvanas évek egyik legjelentősebb főura, aki házassága révén Hunyadi János sógora és Erdély főkapitánya lett. Birtokközpontjában, Vingárdon építtette fel téglával vegyes kőből egyhajós, hosszú szentélyű, torony nélküli templomát (182. kép; 96. ábra), amelynek nyugati homlokzatán minuszkulás felirat fogja körbe a csúcsára állított négyzettel egybeolvadó négykaréjos keretbe helyezett, koronából kinövő oroszlánt ábrázoló Geréb-címet. A felirat: *hoc opus fecit magnificus vir Johannes Gereb de Vingart Anno Domini mccccxli*. Az épület tömbszerűen zárt tömege és egyszerű, csúcsos diadalívvel elválasztott belső téralakítása világosan igazodik a koldulórendi építészet gyakorlatához. A külsőt háromlépcsős, karcsú támpillérek tagolják. Közöttük hosszú, csúcsíves, kétosztású ablakok jelennek meg. A nyugati homlokzat széles ablakán örvényesen elhelyezett halhólyagdísz uralkodik. Alatta egymást fenn átható körte- és pálcátagos, csúcsíves ajtó nyílik. A háromkaréjos, körtetagos déli ajtó záródásán

³⁰ Adattár.

³¹ POSTA BÉLA: Teleki Mihály sírja. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből. Kolozsvár 1913. 1. pótfüzet. Adattár.

Geréb-címer látható. Az eredetileg síkmennyezetű hajóval ellentétben a szentély boltozott, trapéz végű bordákból álló hálóboltozata rövid, növényi díszű gyámokban végződő, sokszögű falpillérekre metsződik. A zárókövek háromkaréjba foglalt címereket ábrázolnak, keletről számítva: a koronás, négyeit országcímert, valamint a Geréb, a Szilágyi és a Hunyadi család címereit. Az ugyancsak keletről számított negyedik zárókő szellőzőnyílását szőlővessző fonja körül. A Geréb- és Szilágyi-címer az északra eső sekrestye hálóboltozatán is szerepel. A 22 különböző kőfaragójegy 77 helyen fordul elő, és az egész épületen mindenütt megtalálható, világos jeleként az egységes építkezésnek. Lehet, hogy a templomot Hunyadi János építesze, Konrád kőfaragó kezdte el, de 1462-ben bekövetkezett halála miatt befejezni már nem tudta. A munka ugyanis átnyúlhatott a hetvenes évek elejére, s így a teljes befejezés Geréb János 1471-re vagy 1472-re tehető halála után, fiai idejében kerülhetett sorra. Alaprajza és felépítése erősen emlékeztet a tövisi ferences és a szelindeki plébániatemploméra. 1453-ban Geréb Jánosné Zsófia asszony szolgálója, kудui Deni Miklós özvegye, a vingárdi, Kozma és Damján orvos szentekről elnevezett templomnak hagyományozta gyöngyökkel díszített, három rőf hosszú övét. A hagyatékáról Geréb János mint görgényi várnagy tesz vallomást a sáromberkei Szent Mihály-templomban, Péter kolozsvári közjegyző előtt.³²

Geréb-birtok volt Pókafalva, ahol 1446-ban a család egy zálogüggyi oklevele Magyar utcát említ. A község területén állt a pálosok kolostora, amelyet László doborkai plébános 1418-ban újonnan épített fel. 1448-ban az idősebbik Vizaknai Miklós erdélyi alvajda a török betörések miatt elnéptelenedett kolostort az obszerváns ferencesekkel óhajtja betelepíteni. Erre azonban akkor nem került sor.³³

A kusalyi Jakcsok hadadi birtokukon termésköböl emelték plébániatemplomukat (183–184. kép). A hajóhoz sokszögű záródó, támpilléres szentély csatlakozik. Ez utóbbi hálóboltozatának trapéz végződésű bordái lépcsős gyámokra támaszkodnak. 1460–1461-ben Miklós nevű plébánosát említik, aki László fia Jakcs Jánostól 1461-ben a helybeli Szent László-templom melletti elhagyott házat kapja meg. A közép-szolnoki adójegyzék 1475 körül szól a hadadi plébánosról. Feltehető, hogy a templomot a 15. század közepén az említett Jakcs László emelte védőszentje tiszteletére.³⁴

A Mikola nemzetség 13. századi monostorát Magyargyerőmonostoron a 15. század közepén új, hosszú, támpilléres, sokszögű szentéllyel látták el. A szentélyt a templomban lévő bordatöredékek tanúsága szerint trapéz végződésű bordákból álló boltozat fedte. Csúcsíves ablakai közül kettőnek kőrácsa örvényesen, illetve részarányosan elhelyezett halhólyagokkal ékes. A harmadik ablak mérművét négy karéj koronázza. Az ablakosztók hiányoznak. 1433-ban Ke-

³² Studien, Weingartskirchen 134–192; 43–63. kép. Adattár.

³³ Adattár.

³⁴ Adattár.

mény István az általa alapított és a szent királynak szentelt kápolnája részére kér búcsút a pápától. Az említett király Szent László, amint ez egy, a század végén történt hatalmaskodási ügyből kiderül.³⁵

A maroszentkirályi pálos kolostort a Hunyadi-korban többen támogatták adományokkal. 1448-ban Apafi Györgyné ezüstpálat, 1449-ben Harinai Farkas János 50 aranyforintot, Toldalagi András pedig 1471-ben Toldalag birtokát malommal és halastóval hagyta a pálosok részére. Iklódi Márton 1468-ban visszaadja Vajdaháza és Füzes birtokok negyedrészt a Krisztus testéről nevezett pálos kolostornak Vajdaházán. Más adat e kolostorról nem ismeretes. – A marosvásárhelyi ferences templomban temetkezett – 1453-ban írt végrendelete értelmében – Farnasi Veres Dénes, majd az 1470-es évek elején az az Apafi Mihály, akinek sugarak között kardot ábrázoló, szép, de töredékes címeres sírlapját a kolozsvári Történeti Múzeum kőtárában őrzik (185. kép). A hiányos feliratban az évszám (l cccc...) tízes helyiértékű száma valószínűleg hetes. Így a síremlék elkészítési ideje a hetvenes évek eleje. Apafi Mihály, László fia és Miklós vitéz unokája először 1441-ben szerepel. 1468-ban Apaújfalu birtokát királyi rendeletre visszakapja. 1472-ben már nem él.³⁶

A várakkal és kastélyokkal kapcsolatosan már idézett, 15. század közepén írt épületbecslés a nyugati vagy keleti toronypáros kolostor értékét 40 márkáig, a birtokkal rendelkező kolostorét 100 márkáig terjedő összegben állapítja meg.³⁷

FŐPAPI ÉPÍTKEZÉSEK

Az erdélyi püspökök vára Gyalun épült. Munkálatait talán még Szécsi András kezdte meg. 1345-ben Gyalun keltezett oklevele erre utalhat. Kifejezetten várként 1428-ban szerepel Pálóci György esztergomi érsek egyezséglevelében. Máté püspök várbeli lakóháza 1456-ban merül fel. 1465-ben Antal kolozsvári közjegyző már püspöki palotáról szól. 1466-ban egy közjegyzői idézést a vár Szent Miklós-plébániatemplomának a kapujára függesztettek ki. Várnagyai 1439-től ismeretesek.³⁸

A kolozsmonostori bencés kolostorról a 15. században több, okleveles említés maradt. 1418-ban kötelezik az apátság tehetős jobbágyait, hogy malomjöveldelmükből a kolostor és az udvarában álló Szent Miklós-kápolna világításához évenként járuljanak hozzá. 1427-ben készült el az apátság okleveleinek és bá-

³⁵ A templom alaprajzi vázlata: ENTZ GÉZA: Nyugati karzatok román kori építészetünkben. M. Ért. VIII. 1959. 136. Adattár.

³⁶ Adattár. Uo., Építetők 515.

³⁷ Az épületbecsü: „Item ante et post habens duo pinnacula ad modum manasterii XL / monasterium uel claustrum possessionibus donatum ad centum” (DI. 48204).

³⁸ Adattár.

mulatosan gazdag liturgikus felszerelésének jegyzéke. A 21 miseruha, 13 kapa, 3 apáti süveg, 13 terítő, 17 oltárterítő, 7 kehely, 3 úrmutató, 3 pár zászló, 2 ereklyetartó, 3 szekrény, 48 szerkönyv és még számos más tárgy felsorolásán túl gyakran leírják ezek díszítését, ábrázolását is. Főként a feltűnően gazdag textíliák kapnak hangsúlyt. A középkori Magyarországon ismeretes részletei leltárak közül ez a legkorábbi. – Az olmützi egyházmegyében fekvő Jegerdorf Miklós nevű papja 1435-ben kelt végrendeletében a kincstárat további adományokkal gazdagítja (liturgikus edények, aranyozott kereszt és kehely, három kódex: elmélkedés a vasárnapi evangéliumokról, a rómaiak története és a szentek szenvedése). 1450-ben Herepei Márk alvajda a kolostorban kíván temetkezni, s egyben a Szilvás-völgy melletti nagy halastavat a malommal együtt a kolostornak adja. 1451-ben Antal apát Nádasai Jakab nevű jobbágya házeladását engedélyezi, mivel a Malomszegi utcában újonnan építkezett. 1461-ben Pongrác László és a konvent Demeter kolozsmonostori lakosnak az Oláh utcában telket ad, amelyen nyolc épület áll. Ugyanez évben Bertalan, a király orvosa a kolostor nagy oltára előtt esküt tesz arra, hogy az általa Budára vitt, 300 forintot érő Bibliát és csillagászati könyvet a kolostornak visszaadja. 1466-ban Péter apát lakószobájában oklevelet ad ki. Ugyanez évben Mátyás király megparancsolja a kolostor engedély nélkül emelt erődítésének lebontását, mivel az veszélyezteti Kolozsvár biztonságát. 1470-ben a templom szentélyében valaminő jelentős építkezés folyt. A négy kolozsvári polgár előtt kötött szerződés szerint az elvégzett munkáért Lőrinc kolozsvári kőfaragó 160 forintot, két hordó bort, 15 köböl gabonát és 4 oldal szalonnát kap. A kolozsmonostori szőlőhegyen 1453-ban György asztalos, György kovács, Márton pénzverő, Mihály fazekas és Mihály kovács felesége vannak felsorolva a boradójegyzékben. 1457-ben az adójegyzék Demeter fazekast, János hajítógépmestert, György és Kristóf kovácsokat, Antal és Bertalan molnárokat, Lőrinc íjgyártót, Gergely asztalgyártót és Gergely asztalost említi. A kovácsok, az íjgyártó és főként a hajítógépmester világosan bizonyítja a kolostor harci készültségét, s e körülmény teszi érthetővé Mátyás 1466-ban kiadott rendelkezését a kolostor erődítésének lerombolásáról.³⁹

A VÁROSOK ÉPÍTKEZÉSEI

A 15. század második és harmadik negyedében változatlan iramban folytak a városok építkezései. Ha nem is teljesen, de lényegében ekkor fejeződtek be a nagy plébániatemplomok többségének a 14. század második felében megindult munkái, és folytatódott a koldulórendek kolostorainak végleges kialakítása. Lendületet vett a lakóházak építése, a városok erődítése és a városfalakon kívül eső külvárosok építészeti fejlődése.

³⁹ Adattár

A 15. század közepére, harmadik negyedére esik Kolozsvárott a Szent Mihály-templom hosszházának befejezése. Ebben az időben készült el a kétszer hornyolt bordájú csillagboltozat, és ekkori a középhajóra és az északi mellék-hajóra nyíló nyugati karzat, vakíves homlokzatával, halhólyagdíszű korlátjával, valamint a korlát közepén kiugró kis erkélyével (113., 186. kép). A boltozat és a karzat egykorúságát alátámasztja a déli mellék-hajó négyeit országcímerének és a nyugati karzat földszinti boltozata északi szakaszában lévő, kereszt alakú, pajzsba illesztett kőfaragójelekkel díszített záróköveknek azonos jellegű kialakítása. A nyugati és az északi homlokzat támpillérein és a nyugati karzaton megjelenő felületdíszítés vakmérnöves megoldása a bécsi Szent István-dóm közvetlen hatását is feltételezi. A bécsi nyugati karzat homlokzatának szerényebb kialakítású változata Bécsújhely (Wiener Neustadt) várkapolnájának északi mellékszentélye fölött emelkedik, 1449-es évszámmal. A kolozsvári nyugati karzat későbbi keletkezését jól mutatja az a körülmény, hogy a nyugati homlokzat falpilléreit a karzat földszinti csillagboltozata elvágja. Az építkezések egybeesnek Schleynig Gergely plébánosságának idejével (1451–1481). Ő alakította ki a déli torony alatt a róla elnevezett kápolnát (186. kép). A kápolna hálóboltozatának zárókövét oroszlánon nyugvó, pártázatos kaputornyot ábrázoló címerpajzs díszíti, amelynek keretelése pontosan olyan formálású, mint a nyugati karzat kereszties zárókövén látható keretelés. A kápolna bordái valamivel gazdagabb profilúak, mint a hajó és a karzat boltozati bordái, amennyiben a horonypár közé még egy pálcstag is illeszkedik. A hálóboltozat a parleri hagyományokban gyökerező, három párhuzamos elemből álló bordavezetést mutatja, akárcsak az időben vele szinte egybeeső kassai főszentély szentélynégyzetének azonos megoldása. A templombelső e bécsi jellegű befejezése tehát Schleynig nevéhez köthető, ahogy az egyház nyugati homlokzatával szemben ma is álló, bár többször átépített, legkorábban 1434-ben említett plébániához továbbfejlesztése is. A város piacterének e kiemelkedően fontos épülete a hajdani Belmonostor utca és a Piactér sarkán áll. Kapualjában ma is őrzi Schleynig címerét. A tér felé nyíló, eredeti, félköríves bejárata mögötti üzlethelyiség mélyén nyílik a pálcstagos, szemöldökgyámos ajtó. 1477-es évszáma jól beilleszthető Gergely plébánossága idejébe.⁴⁰

Lehet, hogy a Szent Mihály-templom szóban forgó építkezéseihez kapcsolódik a volt Belmagyar utca 9. számú gótikus ház is, amely jelenleg az unitáriusoké. Széles, tagozott, csúcsíves kapuja közepén nyílik. Fölötte címerpajzs jelenik meg, amely nagyon hasonlít a plébániatemplom északi mellék-hajójának belső csigalépcső-építményén levő, *st* monogramos, keresztet és afölött ötágú csillagot mutató, csúcsokkal váltakozó négykaréjos keretű címeréhez.⁴¹

1450 körül merül fel először Kolozsvárt az Egyed apátnak szentelt, domonkos apácakolostor. Gertrúd, az apácák priorisszája és Erzsébet nővér vallják,

⁴⁰ MMTö 2/I. 688–691; 2/II. 1658–1663. kép. Adattár.

⁴¹ Az unitárius ház képe: BALOGH: Kolozsvár 30. kép.

hogy a kolozsvári domonkos kolostor priorja, János, az ő beleegyezésükkel 24 aranyforintért három könyvüket adja el Herepei Márk alvajdának, mégpedig egy graduálét, egy antifonalét és egy missalét, amelyek istentiszteleti célra már nem felelnek meg. 1459-ben Schleffer Jánosné 10 forintot, 1471-ben Lukácsi Jánosné 4 forintot hagy az apáca kolostorra, amely Schlefferné végrendeletében a városon kívül lévőknek van feltüntetve.⁴²

1458-ban Wermescher Lőrincnek és Ágnes nevű feleségének végrendelete említi a kolozsvári Szent Antal-kolostor Mária-oltárát. Haláluk után ennek az oltárnak hagyományozzák vagyonukat. A szóban forgó kolostor közelebbi meghatározása egyelőre egyéb támpontok híján nem lehetséges. Talán előzménye lehet a későbbi ferences kolostornak.⁴³

A szóban forgó időben további kolozsvári lakóházak is felmerülnek. Elsőnek az Óvárban álló, erősen restaurált házat kell kiemelni, amelyben Mátyás király született (187. kép; 41. ábra). A mostani épület három házból tevődik össze. A középsőnek csúcsíves kapuja az említett Belmagyar utca 9. számú házával rokon. Tőle nyugatra jól látszik a mellette emelt ház sarokarmírozása. A kőkeresztes ablakok a 15. század közepe tájára utalnak. Hasonló ablak került elő a Fő tér és a Mátyás utca északi sarkában is. Egyszerű, négyszögű, élszedett ablakot tártak fel a volt minorita, most ortodox templom keleti oldalával szemben a Minorita utca sarkán a volt Pataki-házon is.⁴⁴

Csak írott forrás beszél a következő lakóházakról: 1440-ben Payer György Híd utcában álló házát testvéreire hagyja. A tanács 1450-ben 400 aranyforintért Péter jegyzőnek adja el a Brustel Menyhért és Johannes de Campolongo házai közt lévő piactéri házát. 1451-ben János kőfaragó házát Dorottya nevű feleségének hagyja, aki második férjének, Balogh Péternek házában lakik. 1455-ben a Szent Péter utcában lakó Tamási Péter, Zwrya Miklós és Gewde János a Szent Péter-templom mellett a plébános számára építkeztek. A szóban forgó házban akkor Szucsági János lakott. Margit asszony, Schleffer János özvegye 1459-ben Herman János háza melletti óvári házát Schleffer János fiának, János papnak hagyja. A ház telkén három kis házat a nagy kapu mellett Gertrúd és Anna hajadonok építtettek, s ezeket az örökhagyó a kapu használatával együtt nevezettek birtokában hagyja. 1466-ban Kolozsvári István közjegyző Miklósi Jakab városfalon kívüli házában a Magyar, Közép és Farkas utcában lakó polgárok Gergely plébános elleni panaszát foglalja írásba. 1471-ben Lukácsi Mártonné háza szerepel. 1472-ben Czompol Miklós a kolozsvári piactér során, a Torda utcai déli kapu közelében lévő házában a harmadát adja Pogány Miklósnak zálogba.⁴⁵

⁴² Adattár.

⁴³ Adattár.

⁴⁴ Adattár. Mátyás király szülőháza: BALOGH: Kolozsvár 31. kép. A házról Mátyás 1467. évi oklevele szól.

⁴⁵ Adattár.

A sokasodó adatokat a meglévő nyomokkal összevetve kiderül, hogy ez időben a részben kőből épült lakóházak emelése a városfalon belül, az Óvárban, sőt a külvárosban sem tartozott a ritkaságok közé. Az 1466-ban említett főútvonalak mellett a kisebb utcák megnevezése is mind gyakoribbá vált. 1453-ban említik a Fazekas, a Király, a Szeben és a Széna utcát, 1467-ben mint Mátyás szülőházának keleti határát az óvári Klastrom utcát, 1472-ben a Torda utcát a város déli kapujával.⁴⁶

A városfal építése már a 15. század elején megindult. Az Óváron kívüli, az egész telepített belvárost körülölelő falak hat, emeletes kaputornya a század harmadik negyedében készült el. Sajnos a múlt század második felében valamennyit lebontották, s így hajdani megjelenésüket csak bontásuk előtti ábrázolások őrizték meg. A Közép kaput V. László címeres felirata szerint 1449-ben, a Monostori kaput 1476-ban, a Híd kaput 1477-ben fejezhatték be. A széles boltívű átjáró fölött a Közép kapu gyilokjáró szintjét gyámsorok tartották. Különböző lőrések jelezték a kaputornyok harmadik vagy efölötti szintjét. Rendszerint legfölül is gyámsoros gyilokjáró húzódott. Néhány köztes torony is ismeretes hasonló kiképzéssel, de kapu nélkül. Ilyen az újabban erősen megújított, úgynevezett Tűzoltótorony a Szappan utcában. A pártázatos városfalak gyámsorral aláfogott gyilokjárós szerkezete a szabócéh már 1475-ben említett toronyánál (úgynevezett Bethlen-bástya) és a hajdani Fogoly utcában megmaradt, zárt erkélyes, L alakú, hosszú falrésznel is látható.⁴⁷

Kolozsvárnak a szóban forgó korszakban tapasztalható jelentős építészeti tevékenységét bizonyítják az ottani kézművesekről maradt adatok. 1453-ban az adójegyzék öt ácsot, három asztalost, egy fazekast említ. 1436-ban Balázs kovács lakik a Farkas utcában. 1470-ben Mátyás kolozsvári kovács szerepel, 1451-ben János, 1453-ban Balázs és Miklós, 1470-ben Lőrinc kőfaragó. 1458-ban Péter fia Jánossal Székely László és Fenesi János vallják, hogy egy évvel korábban Konrád kőfaragónál szolgáltak. Konrád Péter fia János szolgálataiért 62 aranyforinttal és egy ruhára való szövettel adós maradt, és halálakor ezt az adósságot nem törlesztette. 1460-ban egy panaszlevél két lakatosról szól. Ezek az egykorú okleveles említések egyrészt a céhbeli kézműveseknek a város életében játszott szerepét bizonyítják, másrészt azt, hogy az építkezésekhez elegendő szakember állt a város rendelkezésére. Külön kiemelendő Tamás kolozsvári festő, aki 1485-ben Erdélyi István megrendelésére 100 forintért elkészíti a kolozsvári domonkos kolostor részére a Mária mennybemenetelét ábrázoló képet. Erdélyi végrendeletében táblának nevezi a festményt. Lehet, hogy szárnyasoltár tartozéka volt, de önálló táblaképnek is tartható. A feltűnően magas ár nagyméretű, magas művészi színvonalú festményre enged következtetni.⁴⁸

⁴⁶ Adattár.

⁴⁷ BALOGH JOLÁN: Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről. EM XLIX. 1944. 293–303. Kolozsvár alaprajza: BALOGH: Kolozsvár 50. A monostori kaputornyot 1499-ben említi az oklevél. Adattár.

⁴⁸ Adattár.

Jelentős építkezés folyt Dés királyi sóbányavárosban is. 1453-ban Gál kovács a dési tanács előtt eladja házát Mátyus Péternek. A ház telke a Szent István király templom plébániaházával szemben feküdt. A ma is teljesen ép, jelentős nagyságú és rendkívül arányos tömegű református templomnak ez az adásvételi szerződés az első írott említése. Az egyhajós, homlokzati tornyos, támpilléres, hosszú szentélyű, terméskő épületet a 15. század harmadik negyedében emelték (188–193. kép; 15–16. ábra). Valószínűleg még a negyvenes években kezdték el a munkát. A szentélyt aránylag alacsony, csúcsíves ablakok világítják meg. Az 1642. évi égés után épített barokk boltozatát eredetileg hálóboltozat előzhette meg. A széles, csúcsos diadalív kellemes átmenetet nyújt a magas, egyetlen terű hajóba, amely világítását négy karcsú, csúcsíves ablakon át dél felől kapja. A szentélynél lényegesen magasabb hajó négy boltszakaszát kívülről háromosztású, sudár támpillérek jelzik. A hatszintes torony a nyugati homlokzat előtt szökik a magasba, északi oldalán nyolcszögű lépcsőtoronnyal, szintjein csúcsíves, egyszerű ablakokkal. Legfelső emeletének széles ablakait halhólyagmintás kőrács díszíti. A sisak sarkait falazott fiatornyok hangsúlyozzák. Ez a század második feléből származó sisakmegoldás avatja a rendkívül szép arányú tornyot a város jelképévé. A 16. századi, nagyobb városi pecsét e tornyos templom profilját ábrázolja. A gazdagon tagolt nyugati (191. kép) és déli kapu csúcsíves, az északi szemöldökgyámos. Az épület befejezése a következő korszakra maradt. – 1465-ben a dési cipésmesterek kérik, engedje meg a városi tanács, hogy a Szent István-plébániatemplom és az Ágoston-rendi kolostor közötti piactéren saját eladóhelyük legyen. Ezt a mézárszék mellett, zsindeletetől alatt, meg is kapják. Ez az oklevél szövegével élesen belevilágít egy városi piactér kereskedelmi arculatának kialakulásába.⁴⁹

Az ötvenes években kezdődhetett el egy korábbi épület helyén a Szent Miklós-plébániatemplom építése Tordán, a Piac tér északi felében, annak észak-déli irányára merőleges elhelyezkedésben (194. kép). A szentély mai, késő barokk boltozata fölött a padláson jól kivehető a kettősen hornyolt homlokívek, amelyek az egykori, azonos bordájú hálóboltozatra utalnak. A nyugati homlokzattal szemben álló plébániaházba másodlagosan befalazott, kelyhet és keresztbe tett kulcspárat ábrázoló két zárókő 1465-ös és 1472-es évszámmal (195. kép) a boltozás idejét csakúgy megadja, mint a délnyugati szentélytámpillér, amelyen 1478-as évszám látható. A szentély tehát ez évben elkészült. A valószínűleg háromhajós csarnokhosszház építésére ezután került sor. 1441-ben Antal nevű helyettes plébános említi levelében János káplánt és az azonos nevű iskolamestert. Akkor talán már állt a plébánia iskolájának feltehetően kőépülete. Hasonló épületegyüttes Sárospatakon meg is maradt. 1447-ben Pogány Miklós

⁴⁹ ENTZ: Dés. ENTZ: Dési ábrázolások. A dési egyház 15. századi harangját Rómer Flóris még látta. Felirata: *Ave Maria gracia Plena inri. 14...* Rómer hagyaték XXXIX. cs. 114. sz. (Országos Műemlékvédelmi Hivatal könyvtára, Budapest.) Adattár.

és Szindi Imre sókamarások tordai házáiról ejt szót Hunyadi János adómentességét tartalmazó levele. 1454-ben a Kolozsban lakó Ölyves Gergelynek tordai háza a Szent Miklós-templom mellett állt.⁵⁰

Az egykorú Gyulafehérvár épületeiről – eltekintve a székesegyház tovább építésének Hunyadi János általi támogatásától – csak írott források szólnak. A dóm berendezésére vonatkozóan igen fontos az az 1464-ben kelt levél, amely elmondja, hogy Zápolya Miklós püspök a székesegyház egyik oltárképét Nagyszebenben helyreállította, s ennek visszaszállítása és újra való felállítása iránt intézkedik. Ez a szebeni tanácsnak küldött levél templomi berendezés műtárgy restaurálásának legkorábbi hazai adatát tartalmazza. Egyben bizonyítja, hogy a Szebenben működő oltárkészítő műhely helyreállító tevékenységet is folytatott. – 1439-ben Craus Márton szebeni pap a székesegyház Szent Katalinkápolnájának comeseként szerepel. A kápolnáról más adat nem ismeretes. Valószínűleg az ottani Katalin-oltárral állhatott kapcsolatban, külön épülete azonban nem volt. Ugyancsak 1439-ben József tövisi hospes és Ilona nevű felesége 20 aranyforintért eladja Mihály papnak, a fehérvári Szentlélek-ispotály rektorának Péter gyulafehérvári szabó házát, amely a vár kapuja mellett áll. Rajta keresztül lehetett eljutni a város piacára, ez tehát a váron kívül, attól észak felé helyezkedett el. 1446-ban a szászfehéregyházi Salamon fia Mihály Geréb János tiltakozása mellett a fehérvári ispotálynak hagyja Spring és Kissebes birtokokat.⁵¹

Egy korábbi templom helyén vagy helyett a 15. század közepén emelték az erdélyi káptalan mezővárosának, Nagyenyednek ma református templomát (196–198. kép). A nagyszabású, háromhajós csarnokhoz lényegesen alacsonyabb, háromboltozatos szentély csatlakozik. A terméskő épület szentélyét és a hajót mindkét oldalon két-, illetve háromosztású, karéjokból és halhólyagokból összetett, csúcsíves, kőrácsos ablakok világítják meg. Érdekes az egyik északi hajóablak kőrácsa, amelyet a nyílása csúcsán halhólyagok által közrevett, hatágú csillag koronáz. A szentély támpilléreinél jóval magasabb, négyosztású támpillérek erősítik a hosszházat. Ennek nyugati homlokzatához szászos arányú és kialakítású, hasáb alakú, vaskos torony tapad. A homlokzat északi ablakában hajlított, hatágú csillag alakú kőrács jelenik meg. A torony védelmi jellegét különböző formájú lőrési hangsúlyozzák. Földszintjét és északi oldalon emelt csigalépcsőtornyának felső boltozatát egyszer hornyolt bordás keresztboltozat fedi. Ugyanilyen bordás boltozathoz tartozott a templomvár gyűjteményében őrzött, Agnus Dei-t ábrázoló, minuszkulás köriratú zárókő is. Ez nyilván a templom eredeti boltozatából maradt meg, amely 1704-ben pusztult el. A szentély hálóboltozatának kétszer hornyolt bordái közvetlenül nyolcszögű falpillé-

⁵⁰ ENTZ: Torda 153–158. Adattár.

⁵¹ Adattár. ENTZ GÉZA: A restaurálás első nyomai a középkori Magyarországon. *Ars Hungarica* XV. 1987. 119–121. Adattár.

rekre metsződnek. A befalazott, csúcsíves, északnyugati ajtó bélletét két hengertagja megszakítás nélkül keretezi. Az épület bejáratai északról és délről vezetnek a templom belsejébe. A szentélyhez észak felől csatlakozó, gótikus sekrestye nyugati falában helyezték el másodlagosan a számárhátívű, kúszóleveles, halhólyagpárral kísért hajdani szentségfülkét, amelynek egyenes zárópárkányát pártázat kíséri (vö. Visegrád, oroszlanos kút). Az egyházat szász módra nyolc külső, lőréses toronnyal megerősített, magas, ötszögben futó várfal veszi körül (196. kép). Építésének kora azonos a temploméval. János nevű plébánosa 1425-ből, Benedek pedig 1439-ből ismeretes. A nagyenyedi templom fiait tápláló pelikánt ábrázoló körpecsétje 1467-ből maradt meg. A mezővárosban ispotály is volt. Ennek Kozma és Damján, valamint a Szent Kereszt tiszteletére szentelt temploma számára Enyedi János 1433-ban kér pápai búcsút. Lehet, hogy építése akkor már folyt. A nagy templom déli kapuja fölötti, angyal által tartott kőfelirat 1541-ből megemlíti a mezőváros birtokosaként az erdélyi káptalant.⁵²

Szék sóbányaváros 13. századi bazilikája főhajójának nyugati végén a 15. század közepe táján építették a beugró tornyot (199–200. kép). Első és második emeletét díszítés nélküli résablakok törik át. A toronynak a hajótér padlásával egy szinten lévő emelete négy sarkán átlós boltfészkek voltak, amelyek a felsőbb szintek nyolcszögű kialakításának szándékát sugallják. Dongaboltozatos földszintjéből csúcsíves nyílás vezetett a hajóba. A toronnyal egy időben készülhetett a nyugati csúcsíves bejárat, az egyenesen záruló, gyámos sekrestyeajtó és a déli mellékhajó három nagyméretű, eredetileg kőrácsos ablaka. A tornyot 1946-ban statikai okok miatt lebontották. Az épület délnyugati sarkán helyette új torony épült. A templom plébánosát 1493-ban, a Szent Kereszt-oltár Gál nevű igazgatóját 1507-ben említik.⁵³

NAGYSZEBEN ÉS A SZÁSZ VÁROSOK ÉPÍTKEZÉSEI

Nagyszében plébániatemplomában a sekrestye kibővítése a benne látható évszám szerint 1471-ben történt. A két korábbi boltszakaszhoz észak felé két további boltszakaszt csatoltak (201. kép), és a négy szakasz keresztboltozatát egy középpillérre vezették. Az eredeti sekrestyét így egybenyitották a bővítménnyel. Ekkor készülhetett a déli kapu csillag alakú hálóboltozattal fedett előcsarnoka (202. kép) és a sekrestyeajtó hálós vasalása (203. kép) is. Nyugat felé pedig elkezdődött a keresztboltozatos, ferulának nevezett előcsarnok építése. En-

⁵² P. SZATHMÁRY KÁROLY: A nagyenyedi egyházkerítés. Archeologiai Közlemények VII. 1868. 53. Az Agnus Dei-vel díszített zárókövet Römer is megemlíti jegyzőkönyvében. XXVI. 55. Szól az 1541. évi feliratról is uo. 50. Adattár.

⁵³ ENTZ-SEBESTYÉN: Szék 9–11, 44. A régi tornyos templom képét közli: KÁDÁR: Szolnok-Doboka VI. 393.

nek középhajója a toronnyal egyforma szélességű, két mellékhajója pedig a hosszházig nyúlik. A ferula így az eredetileg homlokzati tornyot teljesen körülöleli (204. kép; 57. ábra). Építésére vonatkozik Carvajal János bíboros 1448-ban kelt engedélye, amely a templom nyugati oldalához épített és Máriának, valamint tizenhárom szentnek – köztük a három magyar szent királynak – szentelt új kápolna mihamarabbi befejezése érdekében ad a megjelölt ünnepeken odalátogatók részére búcsút. Az erre vonatkozó kérést valamivel később Antal szebeni plébános megismétli és hivatkozik az építéshez szükséges pénz hiányára. A templom belseje is két kiemelkedő műalkotással gazdagodik: Lénárd mester 1438-ban készített bronz keresztelőmedencéjével és Rozsnyai Jánosnak a főszentély északi falát borító, keresztre feszítést ábrázoló, monumentális falképpel (1445 – 32. kép). 1457-ben szó esik a templomnak alá nem vetett kápolnákról. 1465-ben Vízaknai Miklós nagyszebeni házát és aranyozott, ezüst sárkánnyal díszített övét hagyja a templomnak, ez utóbbit egy misekönyv és egy kehely beszerzése céljából.⁵⁴

Jelentős változás történt a domonkosok kolostorával. IV. Jenő pápa 1444-ben búcsút engedélyez a gyulafehérvári, szászvárosi, alvinci, moldvai, szebeni és besztercei koldulórendi templomok részére, mivel azokat a törökök részben lerombolták. E súlyos károk nyilván az 1438. évi, nagy török támadás idejében estek meg. 1445-ben a városi tanács kéri a pápát, engedélyezze a városfalon kívül eső domonkos kolostor lerombolását, nehogy az épületet a törökök a város ellen felhasználhassák. Ezért a templomot le kívánják bontani a szentélyig, és a bontott kőanyagot a városfalak megerősítésére fordítják. A szóban forgó oklevélből kiderül, hogy a kolostort kéttornyos kőfal védte, s így ostrom esetén az valóban veszélyeztette a város biztonságát. A kérelmet a pápa még ugyanez évben teljesíti, megbízván a kerci apátot, adjon engedélyt a szebeni tanácsnak és polgároknak a domonkos kolostornak a szóban forgó célból való lerombolására. Ugyanakkor elrendeli a kolostornak a városfalon belüli felépítését még abban az esetben is, ha ennek a plébános ellentmondana. 1447-ben V. Miklós pápa utasítja a plébánost, hogy a domonkosok Szent Kereszt-kolostora számára a városban megfelelő új helyet biztosítson. Az új rendház és templom felépítésére csak a század vége felé került sor.⁵⁵

Szécsi Dénes esztergomi érsek engedélyével 1457-től a szebeni Szent László-prépostság papjai misézhetnek a Szentlélek-ispotályban. Ez az adat valószínűvé teszi, hogy a Szent László-prépostság működése eredeti épületében akadályokba ütközött. 1466-ban Zápolya Miklós erdélyi püspök értesíti a szebeni tanácsot, hogy a baseli Petrus Kempf testvért a törvénytelenül behelyezett Miklós testvér helyett be kell vezetni a szebeni ispotály előjárói tisztségébe.

⁵⁴ NIEDERMAIER 238–244. MMTö 2/I. 693; 2/II. 1666–1667. kép.

⁵⁵ Adattár.

1471-ben említi a Kirchenbuch a Szent Miklós-kápolnát. Helyét is meghatározza: a plébániatemplom cintermén kívül, a kórház felé vezető úton áll. A kápolna 1838-ban beépült a Huet tér 17. sz. házba.⁵⁶

A 15. század második harmadából már maradtak emeletes kőházak elsősorban a Kispiacon (205–206. kép), ahol a 24., a 26. és a 28. számú lábasház pillérekre támaszkodó árkádjai mögött hálóboltozat, felülvilágító nyílással ellátott gyámos ajtó mutatja az épületsor gótikus eredetét. Hasonló korú a 16. számú barokk ház földszintjének csúcsíves bejárata és gyámos udvari ajtaja. Az utóbbi mellett gyámos pinceajtó nyílik. Keretét fából faragták ki. Ez talán a legkorábbi, a hetvenesnyolcvanas évekből származó példája az olyan, késő gótikus, faragott fakereteknek, mint a szebeni városház udvari padlásablaka (207. kép), a Haller-ház udvari padlásfeljárója (208. kép) és a századforduló templomerődjeiben elég gyakori lakószobaajtók. A Kispiac lakóházainak gótikus részletei az 1960-as évek helyreállításai során váltak ismertté. Bár az emeleti szinteken nem kutattak, a földszintek gótikus maradványai egyértelműen valószínűsítik a házak emeletes voltát.

A lakóházak állandó jellegű építőanyagból történő építésének elterjedését az írott források is megerősítik (61–62. ábra). Ezek egy része máig meglévő utcákban állt: Megerlinus orvos doktor háza a Rizskása utcában (1441), Merten Schiltmacher háza a Sporer Gasséban (1471), a Nagypiacon a firenzei Kristóf fia Pál háza, amelyet 1472-ben Hecht György vásárol meg. – 1446-ban Steinaui Orbán közjegyző átírja Nagy Lajos király Pókafalvára vonatkozó oklevelét, amelyben a „lakásának felső falazott szobájában” kifejezés szerepel, vagyis emeleti helyiségről esik szó. 1449-ben a szebeni tanács a plébániatemplom cintermében lévő házat, amely János festő otthona és az iskola között áll, 200 aranyforintért eladja a szebeni káptalannak. A ház tehát a Szent Jakab-kápolna közvetlen közelében épült. Nem lehetetlen, hogy az említett János festő azonos Rozsnyai Jánossal, a plébániatemplom szentélye keresztre feszítést ábrázoló falfestményének alkotójával, aki ez időben és ezen az előkelő helyen valóban szerezhette magának házat. 1455-ben a már említett Orbán közjegyző a templom északi homlokzatával szemben fekvő plébániaház földszinti „palotájában” (termében) állítja ki a botfalvi plébános ügyében írott oklevelét. 1461-ben Mátyás király a Moldvába szökött Veresmarti Mihály szebeni házait Rozgonyi Sebestyén erdélyi vajdának adja. A Kispiac lábasházairól (205–206. kép) 1466-ban részletesen tudósít a városi tanács levele. Ebben engedélyt ad a vargák céhének, hogy András szabó háza és a között a lábasház között, amelyben fehér kenyeret szoktak árulni, egy neki megfelelő „lobium sive aedificium” épüljön, ahol minden kedden és a vásárok napján vételre kínálhatja portékáit. A „lobium”

⁵⁶ Adattár. Fabini a Szent Miklós-kápolnát az északi falán látható Szent István-fej alapján az első magyar királynak szentelt épületnek tartja. Az 1471-ből való adat, a Kirchenbuchban világosan meghatározza a Szent Miklós-kápolna helyét, amely azonos a Fabini által Szent Istvánnak mondott kápolna helyével: FABINI 1989. 150, 244 és 37. jegyzet. Ábrázolása a 17. képen (5. sz.) és a 84. képen.

jelentése azonos a német „Laube” szóval, amely árkaos folyosót jelöl. A városnak ez az engedélyt adó levele világosan bizonyítja, hogy 1466-ban már álltak és épültek lábasházak. De az is kitűnik, hogy a Kispiac lábasházaiban fehér kenyeret, húst, szabó- és szűcskészítményeket is áruba bocsátanak. A Kispiac tehát Szebenben a kézművesipar és kereskedelem fontos központja volt.⁵⁷

Egy 1457-ben kötött misemondási szerződés szerint a tanács és az egyházi testület a város tornyában gyűlt össze. Ez az épület azonos a Kis- és Nagypiac között álló várostoronyral (206., 209. kép), amely eszerint az első városháza szerepét töltötte be. A hatalmas, ötszintes torony gótikus nyílásai beilleszthetők a Hunyadi-korszakba. Építésének kezdetei visszanyúlhatnak a század első harmadába. Az északi oldalához tapadó lépcsőtorny a harmadik szintig vezet fel. A torony eredetileg négyfiatornyos sisakot hordott. A mai sisak a 19. század elején a legfelső emelettel együtt készült. Eredeti nézetét Franz Neuhauser 1789-ben festett városképe örökítette meg.⁵⁸

A már szóba került utcanevek mellett 1471-ben merül fel három utca az írott forrásokban: a Disznódi, a Mészáros utca és a Sporer Gasse. Több oklevél beszél a városfalakról az 1440-es években, amikor sor kerül a domonkos kolostor lebontására. 1454-ben a városi tanács adókedvezményt kér a királytól, mivel a megismétlődő török támadások miatt a városfalak emelkedő költségeit az elszegényedett polgárság nem tudta előteremteni. 1471-ben a város Miklós nevű gondnoka a Disznódi kaputorony (79. kép) boltozott bejáratánál vermet készíttetett, valószínűleg a csapóhid számára. 1478-ban történik említés a már korábban, 1413-ban feltűnt Erzsébet- és Fűrész-kaputorony (80–81. kép) mellett a Polgár-kaputoronyról (210. kép).

Kézművesekről is maradtak egykorú, írott adatok: 1400 körüli időből ácsról és kovácsról, 1449-ből egy János nevű festőről, aki talán Rozsnyai Jánossal azonos, 1477-ből Bertalan festőről, akinek háza az egyik városi torony előtt állt. Lénárd harangöntő 1429 és 1438 között szerepel.

Az 1469. évben tűzvész okozott súlyos károkat a városnak. Ezért a király elrendeli, hogy a környékbeli szász székek a város és a lakóházak helyreállításához szükséges faanyag fuvarozásával nyújtsanak segítséget.⁵⁹

A brassói hívek gyülekezete 1450-ben plébániatemplomuk számára a pápai búcsúengedély megújítását kéri, mivel a török támadások miatt az épület sérüléseinek kijavítása szükségessé vált. 1463-ban Geréb Péter tanácsstag végrendeletében 75 márkát érő ezüsttárgyakat és három házat hagyományoz a templomnak, ugyanakkor 20 forintot külön az építésre, ugyanannyit a brassói ispotálynak, 10 forintot pedig a domonkosok Szent Péter-kolostorának. 1464-ben Péter vidombáki plébánostól János brassói plébános átveszi Scholl Gergelynek vég-

⁵⁷ Adattár.

⁵⁸ Adattár. Neuhauser festménye: FABINI 1989. 18. kép.

⁵⁹ Adattár.

rendeletileg a Fekete templom részére hagyományozott, valószínűleg a piactéren álló házát. 1466-ban az egyház János moldvai püspöktől kap búcsúengedélyt a szentélyrekesztője fölött lévő Krisztus teste-oltár számára. Egy földrengés 1471-ben az épületben súlyos károkat okozott (a torony elhajlott, a szentélyben a főoltár fölötti országcímer leesett). Ezek az egykarú adatok világosan utalnak a Fekete templom építésének, javításának szükségességére. 1472-ben elkészül Ruedel János plébánosnak és a szabad művészetek mesterének a megrendelésére a minuszkulás feliratú, áttört nóduszú keresztelőmedence (211. kép). A háborús és a földrengés okozta károk helyreállítása mellett 1477 körül épült a délkeleti kapu előcsarnoka nyolcbordás boltozattal (212. kép). A templom cintermében állt a Szent Lőrinc-kápolna, amelyet valószínűleg Klomp Lőrinc emelt védőszentje tiszteletére. 1464-ben Klomp Lőrinc Katalin nevű leánya a kápolnában naponta egy mise mondását rendelte meg.

A domonkos kolostor helyreállítására 1455-ben Hunyadi János a Szent Márton-napi adóból 10 márka ezüstöt rendel. E segílyt Mátyás király 1462-ben 7 márkával megemeli.

A jelenlegi ferences templom eredetileg a domonkos apácáké volt. Annak ellenére, hogy az épület kívülről és belülről egyaránt barokk stílusban átépült, déli oldalán egymást átható pálcátagos csúcsív látható, amely talán bejárat lehetett. Az apácák Kőhalmi Máté lessesi plébános 1502. évi végrendeletében az általa megadományozottak között szerepelnek.

A városfalon kívül álló Szent Márton-kápolna Péter nevű káplánja 1443-ban a domonkos kolostorral átellenben fekvő, elhagyott telken lévő, felső, megrepedt kőházat pincéjével és boltozott kamrájával Thoscha (Dózsa?) Miklós közjegyzőnek adta el.

A város egészét körülvevő tornyos fal – beleértve a tőle észak felé eső hegyoldal (Raupenberg) déli lejtőjén emelkedő, két nagy, kőből épített őrtornyot, a négyszögű Fekete- és a patkó alakú Fehér-tornyot is – végleges alakjában ez időben épül ki (122. kép). Az árokkal ellátott kettős fal jórészt megmaradt. 1454-ben V. László felszólítja Vidombák, Szentpéter, Botfalu és Szászhermány lakóit, hogy a fallal és árokkal még nem eléggé védett város erődítését segítsék, nehogy egy nagyméretű török támadás Brassót elfoglalja. E királyi rendelkezés bizonyítja az ekkor folyó jelentős védelmi építkezést, amelynek megoldásával függhet össze az e körülmények között fölöslegessé és a városra veszélyessé vált, Cenk-hegyi Brassovia vár lerombolása. Ehhez kapcsolódik a szóban forgó vár Szent Lénádról elnevezett, 13. századi kápolnájának Szécsi Dénes esztergomi érsek 1455-ben kiadott engedélye alapján történt lebontása. A bontás feltételeként Szécsi a városi tanácsot és Kraus Gáspár bírót arra utasította, hogy a Mária-templomban a szent tiszteletére megfelelően ellátott oltárt emeljenek.

1464-ben szó esik egy, a domonkos kolostor számára adományozott és a város végén, a Cenk-hegyi vár lejtőjének „Burghals” nevű részén fekvő majorról valamint a Fekete utca kapujának közelében, a kettős fal között elhelyezkedő,

kis halastóról. Ugyanez az oklevél pontos leírást ad az ekkor már teljesen kialakult, kettős városfal szerkezetéről.⁶⁰

A Hosszú utca végén álló Szent Bertalan-templom (11. ábra) hosszházát valószínűleg az 1421. és 1438. évi török támadások után újrafedték. A kereszthajó északi és déli boltszakaszát trapéz végű bordás csillagboltozattal látták el. A mellékhajókra részben kettősen hornyolt bordákból csillag-, illetve hálóboltozat került. A számárhátíves keretezésű fiatoronypárral kísért, keresztvirágos szent-ségfülke a Fekete templom egykorú műhelyéből származhat.⁶¹

Besztercén 1470 után Eiben György bíró bizonyítja, hogy Lőrinc gyulafehérvári plébános és egyúttal a Szent Miklós-plébániatemplom Szentháromságoltárának igazgatója Kreczmer Mártonnal együtt a Magyar utcában lévő malom negyedét a nevezett oltárnak adja. Az oklevél megemlíti a domonkos kolostor felé vezető utcákat is. A kolostornak 1444-ben a besztercei ferencesekkel együtt IV. Jenő pápa a törökök által okozott károk helyrehozatala céljából bűcsút engedélyez. 1454-ben György, a domonkosok priorja Miklós brassói priorral együtt kéli a városi tanácsot, erősítse meg a besztercei domonkosoknak tett adományokat, köztük a Knechtel Péter piaci háza mögötti pékség tulajdonjogát. 1448-ban történik említés a besztercei ferencesek ottani házáról. A néhai Becse házát Hunyadi János 1456-ban Székely Mihály és Héderfaji István besztercei várnagyoknak adta; ugyanezt a házat – jövedelmeivel együtt – Mátyás király a városnak juttatta. Ez az eljárás arra vall, hogy a besztercei várnak királyi rendeletre történt lerombolása az adomány évében már valóban bekövetkezett.⁶²

A segesvári Hegyi templom addigi bazilikális és a nyugati torony keleti feléig nyúló hosszházát kiszélesítették, a mellékhajókat a torony nyugati faláig kiterjesztették, és megkezdték a háromhajós csarnok kialakítását (71–72. ábra). Az egyszerű hálóboltozatos, földszinttel ellátott, nyugati torony homlokzatát megszakítás nélkül körülfutó henger- és körtetagokkal díszített, csúcsíves kapu emeli ki. A legfelső toronyemelet három oldalát kétosztású, csúcsíves ablakok törik át. A délre nyúló ablak karéjos kőrácscsal ékes. A déli mellékhajó nyugati emeletét hatkaréjos körablak világítja meg. Négyosztású ablak csupán az északi ajtó fölött látható. Kőrácscsán már egy részarányos halhólyagminta is megjelenik. A déli mellékhajó egyenes, keleti zárófalán a kerek ablak nyílását három háromkaréj tölti ki. 1438-ban a városi tanács Miklós plébánossal megállapítja, hogy Kis Egyed özvegye, Katalin asszony a Szent Miklós-templomnak 19 jobbágytelket hagyományoz Volkányban.

A segesvári Szűz Mária domonkos kolostor 1465-ben Vizaknai Miklóstól megkapja ottani udvarháza kivételével Fehéregyháza birtok felét. Az udvarház szomszédai 1467-ben György segesvári domonkos prior és még két rendtársa.

⁶⁰ Adattár.

⁶¹ Burzenland III. 1. 115–118; 144., 145. és 151. kép. Plébániaház: Burzenland III. 1. 141–146; 186–187. kép.

⁶² Adattár.

Bár a vár lakóházainak bizonyára jelentős hányada középkori eredetű, ma még kevés tényleges példa ismeretes. Ezek egyike a domonkos templommal szemben álló, emeletes, gótikus lakóház. Talán ez lehetett az a várban álló, elhagyott ház, amelyet V. László Nádasi Salamon magvaszakadta után 1455-ben a domonkosoknak adományozott. A 15. században alakult ki lényegileg mai formájában a tornyokkal megerősített városfal, amely egyike Erdély legépebben megmaradt hasonló emlékeinek (213–214. kép)⁶³

Medgyesen a század közepén a vártemplomban (215–216. kép; 48. ábra) új átépítés folyt. Az ásatások során nemrég megtalált, 14. századi szentélyt lebontották, s helyébe épült szép háromosztású ablakokkal a ma is meglévő, hosszú, sokszöggel záródó, támpilléres szentély. Az ablakok felső kőrácsainál az eredeti, ólomkeretes üvegtárcsák egy része még megmaradt. A hajóba rézsűs, csúcsíves diadalív nyílik. A déli mellékhajó fölé emelet került, s így a hosszház a felemelt főhajóval együtt az északi bazilikális mellékhajótól eltekintve csarnokká változott. A déli hajó emeletét vastos, egyszer hornyolt bordájú keresztboltozat fedi. Az északnyugati torony az utolsó három emelet kivételével ekkor épült ki. A vártemplomtól északkeletre még állt egy kis, Miklós püspöknek szentelt, egyhajós gótikus templom. Valószínűleg a kézművesek számára emelték. 1477-ben egy Szent Ulrik-kápolnáról is maradt adat. A ferencesek 1444-ben a város északkeleti sarkában telepedtek meg. Templomuk csak a század végén készült el.

1470-ben a két, Küküllő-vidéki szász szék Rewel János bíró házában tartott gyűlést. Elhatározták, hogy Budner János özvegyének rossz állapotban lévő házát, amely a Farkas utca mellett fekszik, helyrehozatala kötelezettségével Tabiási Györgynek adják. Az oklevél jó példa arra, hogy még ez időben is a bíró háza töltötte be a városház rendeltetését.⁶⁴

Szászsebesen a plébániatemplom hosszházának átépítésére az 1438. és az 1442. évi, súlyos török támadások után került sor. A hajó északi és déli falait ijebb tolták, és az így megszélesített épületrészt alacsony támpillérekkel váltakozó, egyszerű csúcsíves ablakokkal látták el (81. ábra). A hosszház belsejében az oldalkarzatok csúcsíves nyílássorának megtartásával csarnokszerű tér keletkezett, amely azonban a csarnokszentélynél lényegesen alacsonyabb. A két téregység közt emelték a század második negyedében az eredetileg három boltszakaszos szentélyrekesztőt. Ezt kétoldalt egy-egy lépcsőt magában foglaló térszakasz fogta közre. Belőle csak a déli és északi feljáró, valamint a mellékhajókban a bordás keresztboltozattal fedett, szélső szakaszok maradtak meg (217. kép). A főhajó felé nyíló árkádívból csupán csonkok látszanak (45. kép). A boltozott lettner vakmérnök műveivel az egyetlen e műfajú építmény, amely viszonylag épen fogalmat adhat az egykorú Magyarország azonos ren-

⁶³ NIEDERMAIER 90–99 és 230–234. DRĂGUȚ 54–59. kép. Adattár.

⁶⁴ NIEDERMAIER 198–206. GRECIANU: Mediasch. Adattár.

deltetésű, Elpusztult szentélyrekesztőiről. Ez időben készült a főhajó déli oldalán elhelyezett, díszes, nyolcszögletű kőszószék (218. kép).

A templomvár további kiépítése a szentély korábbi, lényeges meghosszabbítása következtében vált szükségessé. E munka a század közepére valószínűsíthető. 1472-ben és 1476-ban Bíró Mátyás nevű, 1478-ban pedig Piski György nevű várnagy ismeretes.

A szóban forgó építkezések 1455-ben még bizonyára tartottak, amikor III. Callixtus pápa búcsúlevele a nemrég történt két török hadjárat pusztításaira hivatkozva elmondja, hogy a plébániatemplom leégett, és felszerelése is tönkrement. Theobald Streitfeld felhívja a figyelmet, hogy az északi mellékhajó trapéz végű keresztboltozati bordái közvetlenül a falba simulnak, ellentétben a déli hajó bordáival, amelyek gyámokra támaszkodnak. A déli mellékhajó keletről számított negyedik zárókövét ötágú csillag díszíti. Ugyanez a csillag megtalálható a város piacterének északi oldalán emelt, úgynevezett Zápolya-ház kapualjának kőkeretén. Az épületet ugyan a 18. században barokk stílusban átalakították (325. kép), de az említett kapu, a boltozott pince és annak széles félkörívű ajtaja világosan tanúskodik arról, hogy a ház eredetileg gótikus stílusban épült. Benne halt meg Zápolya János király 1540-ben, innen származik a Zápolya-ház elnevezés. Streitfeld valószínűsíti, hogy az ötágú csillag Szász János királybírónak és fivérének, Györgynek a címere. Így ők emelheték a Zápolya-házat, és részük lehetett a plébániatemplom 1455 utáni gótikus építkezéseiben is. Jánost 1457-ben V. László „protonotarius cancellarie nostre” nevezi. György kánonjogot tanult Bolognában, 1450 és 1468 között viselt szászsebesi plébánosi és erdélyi kanonoki tisztséget.

A domonkos kolostor Szászsebesen 1444-ben kapott ugyancsak a török pusztításokra való hivatkozással búcsúengedélyt IV. Jenő pápától.⁶⁵

A FALVAK ÉPÍTKEZÉSEI

A Szászföld védelmi építkezései

Szelindek az 1438. évi török hadjárat következtében valószínűleg jelentős károkat szenvedett. 1440-ben János plébánossága idején még kötelezték a „villa regalis”-t a Vizakna számára megállapított gabonaszolgáltatásra. Ezt azonban a szebeni káptalan 1454-ben jelentősen mérsékelte, mivel a plébánosnak és a szelindeki tanácsnak a település szegénységére és ínségére történt hivatkozását elfogadhatónak ítélte. Valószínű, hogy az 1438-ban esett súlyos károk, ame-

⁶⁵ NIEDERMAIER 190–196, 244–245; 125–126. kép. HEITEL, RADU: Monumentele medievale din Sebeş Alba. Bucureşti 1964. Szász János és György: Studien, Weingartskirchen 71–77. Adattár.

lyekre ez ügyben a szelindekiek 1453-ban kifejezetten utalnak, indíthatták el a falu fölötti meredek dombon az úgynevezett parasztvár (219–221. kép; 88. ábra), s talán valamivel később a váralja település tekintélyes méretű, szép, új plébániatemplomának (222–223. kép; 89. ábra) építését. E feladatok megoldását Nagyszeben városa a hét szász székkal együtt bizonyára segítette, hiszen a téglából emelt vár nem feudális családnak, hanem a szelindekieknek és a környékbeli lakosságnak szolgált menedékként, s egyúttal Nagyszeben védelméhez is hozzájárult. A nagyméretű, de vékony, középkori téglából készült vár támpilléres falai a domb sziklaalakulatának peremén emelkednek. Rendszerükbe befoglalták a domb északi fokán 1342-ben említett kápolnát is, amelynek nyugati részén zömök tornyot építettek. Ennek pax harangja a század harmadik negyedébe jól beillik. A várudvart egy háromhajós csarnoktemplom magasan álló, de romos falai választják ketté (221. kép). Úgy látszik, ez az épület is félbemaradt. E valószínűnek tűnő körülmény összefüggésbe hozható a domb lábánál nagyjából ugyanekkor terméskőből emelt, torony nélküli, egyhajós teremtemplom létesítésével. A déli oldalon támpilléres, hosszú szentély két keresztboltozatos szakaszához a sokszögű záródás hatsüveges boltozata csatlakozik. A záródáson nincsen támpillér. Az északi oldalon a szentély két nyugati boltozatszakaszához két keresztboltozatszakasszal fedett sekrestye csatlakozik (222. kép). A szentély trapéz végződésű bordái árkados gyámköre metsződnek. A sekrestyébe vezető és a szentély délnyugati végében elhelyezett ajtók csúcsívesek. A halólyag díszű szentségfülkéhez hasonlít a sekrestyeajtó finoman kifaragott ajtószárnyának fent örvényesen, lent körbeírt mérművekkel kialakított ornamentikája. A sűrű támpilléres hajó ugyancsak trapéz végződésű bordákból álló hálóboltozatának (223. kép) gerincén két, e korban jellegzetes címerpajzs jelenik meg, a diadalívhez közelebb esőben kettős kereszttel. Teljesen hasonló látható a Veszprém megyei Doba szentélyzárókövén is. A bordák ott is trapéz végűek. A szelindeki hajó bordái egymást áthatva simulnak a hajófalakra. Mindezek a szerkezeti és formai sajátosságok a szelindeki plébániatemplomot szervesen kapcsolják a tövisi ferences (165–167. kép; 95. ábra) és a Geréb János által emelt, vingárdi (182. kép; 96. ábra) egyházakhoz. A három épület feltűnő rokonsága bizonyos műhelykapcsolat meglétét feltételezi. A szelindeki hajó északi, szemöldökgyámos ajtaja – sarkain gyémántmetszésre emlékeztető díszítésével – az 1470-es évekbeli épület legkésőbbi részlete. – Az Erdélyben ez időben mindenütt elterjedt, egyhajós, hosszú, sokszögzáródású, támpilléres szentélyű templom jó példája a szászbudaki Szent Miklós-templom, amelynek plébánosa 1453-ban Bártfai Márton.⁶⁶

⁶⁶ HORWATH: Kirchenburgen 97–98. ANGHEL 43. kép. ENTZ: Gótikus építészet 210; 111–115 kép. Adattár. – Szelindek vízaknai kötelezettségére vonatkozó oklevelek: Urk. V. 54–55 (1440). 396 (1453) és 435 (1434). – Doba: KOPPÁNY TIBOR: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei VI. 1967. 128. – Studien,

A szelindeki parasztvárhoz kapcsolható még három, ugyancsak 15. századi vár Szászkézden (77. ábra), Földváron (224–225. kép) és Barcarozsnyón (226. kép) B várak befogadhatták a megújuló török hadjáratok következtében veszélybe került, környező falvak lakosságát. Ezek a szóban forgó községek közös építkezései lehettek, közös fenntartási kötelezettséggel. A szászkézdi várra vonatkozóan maradt egy oklevél 1470-ből. Abból egyértelműen kiderül e várak rendeltetése. Pongrác János erdélyi vajda ugyanis engedélyt ad, hogy háború esetén a hadba vonuló szászkézdi lakosság fele helyben maradjon a település fölött épült vár és abban elhelyezett javaik megőrzése céljából. Ez a talált adat simán összeegyeztethető a szelindeki vár feltételezett és az ötvenes évekre valószínűsített felépítésével, valamint a földvári és barcarozsnyói várak részformáinak tanúságával. Az 1470-ben kelt oklevél alapján e parasztvárak a 15. század közepén, a többször idézett 1438. és 1442. évi, nagy török támadás hatására készülhettek vagy teljesen újonnan, vagy Földvár esetében bizonyos előzmények nyomán. Ez az egy ugyanis valami módon alighanem visszavezethető a német lovagrend 13. századi várára. Rendeltetésüknek megfelelően a várak hasonló szerkezetet mutatnak. Meredek domb tetején emelték őket a szikla szélén futó falakkal, amelyek tágas udvart fognak közre, ahová a menekülők szekereiket és javaikat elhelyezhették. A falak gyilokjáróit lőréses pártázat védte. Földváron a déli falon szuroköntő, zárt erkélyek sora foglalt helyet. Szelindeken, Földváron kápolnát, illetve templomot is emeltek. Az udvaron ciszterna vagy kút biztosította a vízellátást. A falakat több négyszögű torony védte. Barcarozsnyón a délkeleti sarkon pártázatos barbakanon át lehetett a kaputornyot megközelíteni. A feudális várak lakótornya ezekből az együttesekből érthetően hiányzik, hiszen a várak a faluközösségek védelmét szolgálták. Ebből következik, hogy okleveles említésük a középkorban szinte teljesen hiányzik. Valamennyi parasztvár alatt vagy mellett megtalálhatók a váralja-települések, amelyeknek a Barcaságban 13. századi (139–142. kép; 23. ábra, illetve 226. kép), Szelindeken (222–223. kép; 89. ábra) és Szászkézden (227. kép) a 15. század második feléből származó templomai ma is állnak.⁶⁷

Weingartskirchen 168–169. FABRITIUS-DANCU 10. – Szászbudak: POPA: Biserici 306–307; 2b, 5. kép.

⁶⁷ Adattár. Szászkézsd: FABRITIUS-DANCU Bevezető 5 és 28. Földvár FABRITIUS-DANCU 39. Burzenland IV. 1. 44–46. A földvári vár udvarán Orbán Balázs még látta az egyhajós, négyzetes szentélyű kápolnát, amelynek beomlott kriptáját is említi. Az alaprajz 13. századnak látszik. A kriptá is korábbi eredetre vall. Lehet, hogy a német lovagrend várának maradványáról tanúskodik. (ORBÁN VI. 434.) Orbán rajzban közölte azt az 1471-es évszámot mutató zárókövet, amely a földvári plébániatemplom északi mellékhajójában lehetett eredetileg, majd az új északi bejárat fölé másodlagosan falazták be a 19. század második felében. (ORBÁN VI. 342.) Barcarozsnyó: Burzenland IV. 1. 73–77; 63–66. kép.

Apanagyfalu egykor az Apafiak Belső-Szolnok megyei birtokközpontja volt a Nagy-Szamos egyik déli mellékvölgyében. Plébániatemploma egyhajós, szentélye sokszögben záródik, keskeny, csúcsíves ablakokkal, amelyek kétlépcsőt támpillérekkel váltakoznak (228–229. kép). A faragott kőből rakott, csúcsos diadalív mögötti keresztboltozat kettősen hornyolt bordái lépcsősen tagolt gyámokkal alátámasztott, nyolcszögű falpillérekre támaszkodnak. A hatsüveges boltszakasz zárókövén címerpajzs jelenik meg. Apafi Miklós 1447/1448-ban kelt végrendeletében a Szent Gellért-templomnak egy Zsigmond császártól neki ajándékozott kelyhet hagy. 1453 előtt Kisdevecseri Ferenc, Bethlen Antal familiárisa egy hold zabot, 1453-ban Apafi Mihály a Farkas Jánossal és Bethlen Antallal való megegyezés szerint egy serleget ajándékoz az apanagyfalusi egyháznak. Ugyanakkor intézkednek a birtokukban lévő összes könyvről. Közülük megnevezik Isidorusnak a legfőbb jóról szóló munkáját, egy fél bibliát és egy lelki vigasztalásról szóló kis könyvet. Az apanagyfalusi templom ismertett szentélyboltozata, amely már a hetvenes évekből származhat, egyhornyos bordákkal ismétlődik a Bethlen család magyarborzási, Mihály főangyalnak szentelt plébániatemplomának szentélyében (230. kép). A Bánffyak Rettegen emelt, egyhajós templomának szentélyében a keresztboltozat bordái kettősen hornyoltak, s közvetlenül metsződnek a lépcsős gyámokra (231–232. kép). A keleti zárókövön Agnus Dei látható. Hasonló szentélyboltozat jelenik meg a Bánffy család vicei (233. kép) és felőri templomaiban, valamint az egyetlen boltszakaszos kapjoni egyházban (234. kép). Közeli rokonságban áll egymással a borzási és felőri templom három-, illetve négykaréjos kőrácsú, kétosztású ablaka is. Hozzájuk kapcsolhatók Sajóudvarhely 13. századi egyháza négyszögű szentélyének keleti és déli ablakkőrácsai is. A korábbi hajóhoz épült, sokszögű, támpilléres, magas szentély Vicén megjelenő kialakítása visszatér Szépkényerű-szentmártonban.⁶⁸

Harinai Farkas János 1449-ben kelt végrendelete elmondja, hogy szészármái birtokközpontjának Mihály főangyalról elnevezett templomát ő maga építette. A végrendelező Miklós fivére kezéhez 100 aranyforintot rendel „ugyanazon egyház szükségletére”. A marosszentkirályi pálos kolostornak 50 arany, említett fivérének két ezüstkancsó, a bilaki Szent Jakab-, a harinai Szent Péter-, a nagyidai Mária Magdolna- és a banyicai Szent Lénárd-egyháznak pedig egy-egy ezüstpál jut. Az egyhajós szészármái templom 1754-ben már omladozott. A romos épület egymást átható körte- és pálcatagokkal díszes, szemöldökgyámos

⁶⁸ Adattár. ENTZ: Szolnok-Doboka 199–200, 206–213; 4., 6–10., 27–29. és 43. kép. HINTS MIKLÓS: Adalékok a mezőszéki Melles-völgy építészeti emlékeihez. Mvéd. XXXVI. 1992. 171–183.

ajtáját 1854-ben a bethleni református templom déli bejárataként használták fel (235. kép). Ugyanakkor emelték új nyugati tornyát is.⁶⁹

Farnasi Veres Dénes küküllővári várnagy végrendeletét 1453-ban gyóntatójának, Pál marosvásárhelyi ferences testvérnek a jelenlétében foglalták írásba. Eszerint a marosvásárhelyi Szűz Mária ferences templomnak a végrendelező 12 aranyforintot juttat egy zsoltároskönyv visszaváltására és 16 és fél márka ezüstöt egy kehely elkészítésére. Ugyanakkor kiköti, hogy ferences ruhában temessék el a marosvásárhelyi kolostortemplomban. Veres Dénes a detreheimi Szentháromság-templomnak egy lovat hagy. A kőfaragónak, aki a farnasi templom építésével van megbízva, fia Benedek adja meg járandóságát. A végrendelet szerint tehát Farnason az egyház építkezése ekkor már folyt. A ma a reformátusok használatában lévő épület szentélye eredetileg boltozva volt (236. kép; 21. ábra). Szentléleknek szentelt harangja 1475-ös évszámot mutat. Az említett adatok alapján a templom a 15. század harmadik negyedének alkotása. A harang évszáma a befejezésre utal.⁷⁰

Magyarvalkó templomának 13. századi hajójához 1452-ben csatolták a támpilléres, sokszöggel záródó szentélyt (237. kép). Az évszámot – részben arab számjegyekkel (I. 4. V. II) – a szentély délkeleti támpillérébe vésték be. A szentély keresztboltozata kétszer hornyolt bordákból áll. Az építkezés a Valkai családhoz köthető. – Csicsókeresztúron a római katolikus templom (238–239. kép) legutóbbi tatarozása során a szentély hatsüveges boltszakaszának zárókövén faragott címer vált láthatóvá, amely talán az odavaló Torma családé. A korszakban széles körben alkalmazzák a záróköveken és később a bordák metsződésén a címerpajzsokat, melyeken kifaragva, vagy festve jelennek meg a kegyúri családok címerei. – Botháza 13. századi templomának nyugati, szemöldökgyámos bejárata fölött faragott kőtáblán minuszkulás felirat közli, hogy az egyház Szent Miklós püspökről van elnevezve. A felirat alatt csúcsokkal váltakozó, négykaréjos keretbe illeszkedő címerpajzson egy-egy kakas által közrefogott, hegyével lefelé, függőlegesen álló kardot ábrázoltak (240. kép). A környéken birtokosként 1440-ben tűnik fel Kakas Imre és László. 1458-ban néhai Kakas Imre és Magyarfrátai János frátai és botházi birtokait Mocsi István Mátyás királytól kapja meg. Kétségtelen, hogy vagy Kakas Imrének, vagy valamelyik közeli rokonának címere került a botházi templom bejárata fölé, s így az épület gótikus továbbfejlesztése 1450 körül az ő nevükhöz fűződik. Harangjának antikva betűs felirata: *IESUS NAZARENUS REX IUDEORUM*. Évszáma 1540. – A helybéli nemes család által emelt esztényi egyház csúcsíves déli kapujának orommezéjét egymáson részben átható, szarkalábakra emlékeztető vakmérősor keretezi (241–242. kép). 1525-ből ismeretes, hogy a ma református templom védőszentje Domokos volt. – A magyarlétai református templom élsze-

⁶⁹ Adattár. ENTZ: Szolnok-Doboka 208; 40. kép.

⁷⁰ Adattár.

dett, szemöldökgyámos ajtaja jól egyeztethető Herepei Márk alvajda végrendeleti adatával (1450). Eszerint az alvajda hagyakozik a létai Szent Kereszttemplomnak, valamint a tordaszentlászlói egyháznak. Megemlíti még a saját maga által épített kápolnát, amely a létai vár felé eső dombon állt. Ma már a két utóbbi épület eltűnt. A László királynak szentelt plébániatemplom nyolcszögű keresztelőmedencéjének felső fele és egy lefaragott keresztvirágos, csúcsíves szentségfülke 1901-ben került az Erdélyi Nemzeti (ma Történeti) Múzeum kolozsvári kőtárába. – Buzásbocsárd Mihály nevű papja 1332-ben 6 dénárt adott a pápai tized fejében. A korai templom részablakai a szentélyben megmaradtak. A nyugati, csúcsíves ajtó már bővítésről tanúskodik. 1467-ben Buzásbocsárd Simon nevű plébánosa Háporton határjárásában az erdélyi káptalan küldötte. – Kerelőszentpál barokk stílusú, római katolikus temploma homlokzatán, belül az orgona fölött elfalazott csúcsíves ablak került elő, talán a 15. század közepéről való. – Építészeti megjelenésében teljesen egységes a körtvefáji református templom. Egyhajós, sokszögben végződő, támpilléres szentélyű, szép arányú, falusi templom. Szentségfülkéje csúcsíves, nyugati ajtaja körte-, déli bejárata pálcatagos. Sekrestyeajtaja szemöldökgyámos. Gótikus harangját trónon ülő király és a keresztre feszítés emblémája díszíti. A községet legkorábban 1441-ben említik. A közeli Marosvécs egyhajós református temploma nyugati és déli bejáratának horonypár által közrefogott, vékony hengertagos, csúcsíves formái jól összeegyeztethetők azzal az Izidor bíboros által kiadott búcsúlevéllel, amelyet a vécsi Mindszentek-temploma 1461-ben kapott.⁷¹

A korszak szentségfülkéi igen változatosak. Az egyszerűek mellett (Felőr, Vice) díszes megoldásúak is feltűnnek. Ezek egyike az abafáji római katolikus templomban (243. kép) található, a szentély északi oldalán. Ez az elhelyezés a szentélyben szabályosan ismétlődik. 1457-ben Cibak Oszvaldnak az aradi káptalan számára kiállított adománylevele utasítja az adományost, hogy a templomban „unam lampadem continuis diebus oleo ardentem ante summum altare, vbi stat Sanctum Corpus dominicum tenere debeat”. E fogalmazás egybecseng a szentségfülkéknek a főoltár közelében történő elhelyezésével. Az abafáji szentségfülke csúcsíves ajtót utánoz, amelynek orommezéjét külön keretben címerszerűen kifaragott kereszttek töltik ki (244. kép). E kompozíció határozottan hasonlít a Kassa város birtokán, a Sáros megyei Berkiben lévő templom sekrestyeajtájához. Ott a szamarhátíves nyílás felső két mezejét az ország és Kassa város címere, valamint vakkőrács keretezi. A kialakítás világosan emlékeztet a kassai dóm északi tornyának 1462-es évszámmal ellátott bejáratára. E párhuzam a két falusi épületrészletnek keletkezési idejét is meghatározza. Az abafáji

⁷¹ Magyarvalkó: KELEMEN: Kalotaszeg 108. KELEMEN LAJOS: Művészettörténeti tanulmányok. I. Bukarest 1977. 211, 267 (30. jegyzet). Csicsókeresztúr, Botháza, Esztény: ENTZ: Szolnok-Doboka 38–39. kép és ENTZ: Baukunst 132, 133. ENTZ: Erdély 82–83, 85, 92. Botháza feliratáról: BENKŐ ELEK: A botházai református templom építési feliratai. EM LVI. 1994. 56–61. Adattár.

egyház nyugati lábastornya alatti ajtaja szemöldökgyámos. Felső sarkait egyszerű gyémántmetszés díszíti.⁷²

Egykorú oklevelekből nem is olyan ritkán kitűnik a falusi egyházak építésének ideje, olykor építtetője is. 1467-ben Sulyok Péter pusztaszentmártoni részbirtokát végrendeletileg a falu Márton püspöknek szentelt plébániatemplomának építésére hagyja. 1468-ban Szőkefalvi Antal diák szőkefalvi részbirtokát Rédei János alvajdának adja. Ezért a falu elhagyott helyén általa újonnan alapított Szent Anna-köteplomot az adományozott gondjába ajánlja. 1453 előtt kelt Kisdevecseri Ferenc végrendelete, amely szerint a kisdevecseri Krisztus teste-kápolna a zsidelyezésére pénzt, a nagydevecseri Szűz Mária-templom bort, az apanagyfalusi Szent Gellért-egyház egy hold zabot kap. 1487-ben Mihály sólyomkői plébános előtt Ördög Simon végrendelezik. Szár nevű lovát a helybéli Fábíán és Sebestyén-kápolna építésére hagyja. Ha ez nem volna elegendő, Bordi nevű lovát is e célra szánja. A fogalmazás arra vall, hogy a kápolna építése már megkezdődhetett.⁷³

Az 1430-as években a mezőszilvási Bálint plébános búcsút kér András apostolnak szentelt plébániatemploma számára, amely a szkizmatikusok, tehát az ortodox románok környezetében épült. Ugyanő kéri annak a malomadománynak megerősítését, amelyet Lépes György püspök a gyulafehérvári székesegyház Szent Dorottya-kápolnájának rendelt. Vizaknai Miklós azért folyamodik 1448-ban a pápához, hogy a törökök által elpusztított mihályfalvi plébániatemplomot a szigorú ferencesek rendháza céljából felépíthesse. Vizaknai ugyanebben az évben kérvényezi, hogy az elpusztított pókafalvi pálos rendház helyén is építkezhesen a ferencesek részére.

A közép-szolnoki Vaja osztálylevelében a Szent Jakab-plébániatemplomról 1478-ban esik szó, amely a Borzási család közös kegyuraságában marad. – 1447-ben Peleszarvad határjárásában megemlítenek egy nagy gödröt, amelyet közönségesen „theglawerem”-nek neveznek, mivel téglakészítésre szolgál. – 1450-ben Labiszyni Máté erdélyi püspök megengedi Suki Benedeknek és Mihálynak, hogy a zsuki anyaegyház sérelme nélkül Visán lévő kegyúri templomukban (245. kép) minden szertartás legyen elvégezhető.⁷⁴

1452 körül Nicolaus Scolarius megegyezett Adorján gyalui plébánossal, hogy ez utóbbi Scolariusnak pénzért egy breviáriumot ír. Ilyen írástudó volt Jakab magyarborzási plébános is, aki 1453 előtt a Harinai Farkas János és Apafi Mihály közötti egyezséglevelet és Bethlen Antalnak egy Kisdevecseri Ferenc végrendeletéről szóló levelet írt. 1465-ben szó esik a köbölküti plébánia szerköny-

⁷² 1457: DI. 29816. Abafája: GRECIANU, EUGENIA: Date noi asupra arhitecturii romanice din zona centrală Transilvaniei. Pagine de veche Românească. București 1970. 277–280. Berki: MYSKOVSZKY VIKTOR: Sáros megyei műemlékek. Arch. Ért. Ú. F. XIV. 1894. 404–411. A kassai északi toronykapu: MAROSI: Kassa III. 263. Adattár. Körtvefája: CSÁNKI V. 717.

⁷³ Adattár.

⁷⁴ Adattár.

veiről, amelyeket Somkerei István kelyhekkal és liturgikus ruhákkal együtt a templomból elszállított. 1470-ben a Kraszna megyei Köröstelekről Illés nevű román pap két könyvet és juhokat vitt el, ennek következtében Báthori Miklós odavaló jobbágyait 100 aranyforint kár érte.⁷⁵

Fából épült kápolnákról értesít Jakcs László és Kémeri Miklós 1450-ben kelt osztálylevele, amely 9 fakápolnát sorol fel az osztályosok Közép-Szolnok megyei és Naszód környéki birtokain. Ezek a következők: Bósháza, Erked, Göröcsön, Györtelke, Kucsó, Paptelke, illetve Naszód, Major, Oláhszentgyörgy. Ezekből 5 sírhellyel, illetve temetővel rendelkeznek. Bár a fakápolnák felsorolása nem említi, hogy a kápolnák román népességhez tartoztak, a falvak földrajzi elhelyezkedése és a Jakcsok 1494-ben kiadott perlevelében szereplő birtokok egyértelműen tanúsítják, hogy a fakápolnák a görögkeleti vallás szolgálatában voltak. A gerebenesi és az erkesi fakápolnákról kiadott, 1447. és 1462. évi oklevelek egyszersmind a román papról is szólnak, a kápolnák hovatartozása tehát nem kétséges. Az épületek anyagáról ugyan nem beszélnek, fából történt építésük mégis valószínű. Kifejezetten magyar kápolnáról esik szó 1451-ben Faragóban, a Kolozs megyei elnéptelenedett faluban. E fogalmazás arra vall, hogy ott román kápolna is állt.⁷⁶

1461-ből maradt egy ötvenedjegyzék. Ez azokat a falvakat tartalmazza, amelyekben ötvenedet fizető románok laktak. Adójukból – úgy látszik – a helybéli vagy a környéken illetékes katolikus plébános is részesült. E jegyzékben a szóban forgó kápolnás falvak közül Gerebenes és Faragó megtalálható. E körülmény is bizonyítja e települések akkori román lakosságának meglétét.

A 15. század közepén egy kéttornyos kőtemplomot 25 márkáig, egy egytornyos kőtemplomot 15, egy torony nélküli kőtemplomot 10, egy fatemplomot sírhellyel 6, sírhely nélkül 3 márkáig terjedő összegre becsültek.⁷⁷

A Székelyföld egyházi építkezései

Székelykeresztúr mezővárosának római katolikus temploma több tekintetben is különleges jelentőségű (246–247. kép). A mai épület egyhajós. Hárombolt-szakaszos, bordás keresztboltozattal fedett szentélyéhez észak felől sekrestye

⁷⁵ Adattár.

⁷⁶ ENTZ GÉZA: Mitlelalterliche rumänische Holzkirchen in Siebenbürgen. In: Omagiu lui George Oprescu. București 1961. 164; 7. kép. Adattár.

⁷⁷ Ötvenedjegyzék: Dl. 25989. A becsü: 15. század közepe.

„Ecclesia lapidea sine pinnaculo ad marcas X
Ecclesia vnum pinnaculum habens ad marcas XV
Ecclesia ante et in medio habens duo pinnacula ad marcas XXV
Capella lignea cum sepultura ad marcas VI
Capella lignea carens sepulturam ad marcas iij” (Dl. 48204).

csatlakozik. A nyolcszög három oldalával végződő szentélyt és a hajó mindkét oldalát kétlépcsős támpillérek tagolják. A déli hajófal csúcsíves ablakainak többségét halhólyagos kőrácsok díszítik. Délen és északon egy-egy csúcsíves, egymással szemben lévő ajtó nyílik. Az épület lábazata egyszerű rézsűvel van kialakítva. A síkmennyezetű hajót a szentélytől csúcsos diadalív választja el. Ennek déli felén a legutóbbi helyreállítás folyamán végzett kutatás során egy alakos festésű és a diadalív két oldala mellett elfalazott ablakos, korábbi fal került elő. Ennek szabálytalanságát a mai templom kialakítása idején téglaelőfalazással egyenlítették ki. A korábbi, a 13–14. század fordulójára tehető templom hengertagos lábazata is előbukkant. E körülmény arra vall, hogy a szóban forgó diadalív által áttört korábbi fal egy kisebb templom homlokzata lehetett. Ugyanaz a hengertagos lábazat a sekrestyénél is előkerült. A helyreállítás alkalmával végzett ásatás egy, a mai épületet magában foglaló, kéttornyos épület alapfalait is feltárta. Ennek viszonya a mai templomhoz tisztázatlan. Úgy tűnik, soha nem épült meg, csak elkezdték a munkát és abbahagyták. A mostani templom időmeghatározása szempontjából döntő a szentély évszámos boltozata. A trapéz végződésű bordák a Székelyföld késői gótikus gyakorlatára jellemzően lépcsősen kifaragott gyámokra támaszkodnak. A keresztboltozat legnyugatibb záróköve *ih̄s* monogramot és minuszkulás *arbor vite* feliratot mutat. A középső zárókö szellőzőnyílással van ellátva. A hatsüveges boltozat zárókövén rozetta virít. Minuszkulákból álló felirata: *anno domini millesimo cccc qqgesimo octauo* (1458) a kövön körbefut. A templom középkori harangjának medallionjai egyeznek a segesvári domonkos templom 1440-ben öntött bronz keresztelőmedencéjének (120. kép) díszzeivel.⁷⁸

A székelykeresztúri templom jellegzetességei a kisebb falusi plébániatemplomokon is felismerhetők. Az épületek többnyire megtartották a korábbi hajót, s ehhez építettek új, gótikus szentélyt, általában trapéz végű bordákból kialakított keresztboltozattal. A bordák gyakran lépcsősen tagolt gyámokra támaszkodnak. A csúcsíves ablakok megnagyobbodnak és vidékiesen formált kőrácsokkal díszesek. A szentély faragott kőből rakott vagy falazott diadalívvel nyílik a hajóba. A hajó boltozására inkább a század végétől kezdve került sor. A hajóablakok sokszor az új szentélyablakokhoz igazodnak. A vázolt megoldás jellegzetes példái a bögyözi (248. kép), gelencei (388. kép), rugonfalvi (68–69. ábra), szentléleki, hodosi, nyárádszentimrei, csíkcsicsói, székelydályai (249–250. kép) egyházak. Ilyen szerkezetű a szentgericei unitárius templom is, amelyet azonban belsejében a csúcsos, vállköves diadalívtól eltekintve a 17–18. században átalakítottak. A bögyözi szentélyzáródás északi sarkának gyámköve a székely címert hordja (koronából kinövő, könyökben hajlított, kardot tartó, páncélos kar, a kard szívet és medvefejet döf át). A déli falba számárhátíves, papi ülőfülke mélyed, akárcsak a bágyi templomban. Rugonfalván a szentély nyugati

⁷⁸ DÁVID 279–288; 300–319. kép. BENKŐ 152–158.

boltszakaszán a trapézbordák gyámok helyett nyolcszögű falpillérekre metsződnek. A hodosi templom csúcsíves és szemöldökgyámos, csillagdíszes sekrestyeajtaja a 18. századi átépítés után is megmaradt. Nyárádszentimre szentélyében északon szentségfülke, délen oltárkredenc látható. A csíkcsicsói egyház nyugati ajtajának szemöldökgyámja kétlépcsős kialakítású. E jellegzetesség Csíkdelen (251–255. kép) és Zsögöd templomaiban is feltűnik. Székelydályán a szentély keresztboltozatának zárókövein késő gótikus címerpajzsok és egy hatágú csillag is megjelenik. A szentléleki szentélyboltozat trapézbordái változatos díszű, gyámokkal végződő faloszlopokra támaszkodnak. E megoldás erősen emlékeztet a csíki szentélyboltozatokra. Torony nélküli, kététerű épület a küsmödi és énlaki egyház. Az előbbi 1446-ban búcsüengedélyt kap, s így építése a részletek tanúsága szerint 1470–1480 körül befejeződhetett. Hajójának déli ablakai lóhereívesek. Nyugati, csúcsíves ajtajának körtetagja függőlegesen barázdált oszlopszékre metsződik. A pálca- és körtetagos déli bejáró rombuszos díszű oszlopszéke támasztja meg az ugyancsak körte- és pálcatagozatos, szemöldökgyámos ajtókeretezést, amely fölött pártázat húzódik. A hosszú szentély támpilléreinek vízvetőin fekvő kereszt alakú, gótikus kőfaragójegyek vannak bevésve. Énlakán a nyugati ajtó számrhátíves, a déli pálcatagos és szemöldökgyámos megoldású.⁷⁹

A 15. század harmadik negyedében épültek azok a hatalmas nyugati homlokzati tornyos és boltozott szentélyű, egyhajós templomok, amelyek Gyergyóban, Al- és Felcsíkban sűrűn tűnnek fel, de Háromszéken és Marosszéken sem ritkák. Legfőbb jellegzetességük a torony, amely alul zárt, felső szintjei is csak keskeny lőréssekkel vannak áttörve. Legfelsőbb emeletükön viszont a négy égtáj felé szabadon nyíló, nagyméretű, csúcsíves ablakok biztosítják a jó kilátást, amelyet felfokoz a települések magaslatán történt elhelyezkedésük. A védelemre és felderítésre alkalmas tornyok következetes emelését a megújuló török támadások tették szükségessé. A tornyokhoz általában meglehetősen alacsony kerítésfalak csatlakoznak. Olykor szász módra magas, lőréses körfalat is építettek kaputoronnyal. A templomot magát azonban a székelyek nem erősítették. Egyetlen kivétel a székelyderzsi unitárius egyház (85–86. ábra). A tornyok mintáját valószínűleg a marosvásárhelyi ferences kolostor hatalmas tornya (104., 168. kép) szolgáltatta. E megoldást feltehetően a csíksomlyói ferencesek is átvették, akik a marosvásárhelyi kezdeményezést a székely székekbe is közvetíthették. Kiemelkedően szép példát nyújt a felcsíki Rákos Szent György-temploma (256–257. kép), amely 1433-ban Csíkmindszent templomával együtt búcsüengedélyt kap. E Székelyföldön ritka, egykorú adat bizonyára összefügg a mindkét településen meginduló építkezéssel. A csíkrákosi egyház hosszú, keresztboltozatos, tengelytámpilléres szentélyében a trapézbordák gyámmal végződő faloszlopokra támaszkodnak. A három boltszakasz középső záróköve a Hontpázmány nemzetség félholdas, ötágú csillaggal kísért címerével van díszít-

⁷⁹ Adattár. ORBÁN I–IV, és DÁVID. Rugonfalva: BENKŐ: Rugonfalva.

ve. Az e nemből való Szentgyörgyi János és Zsigmond 1465–1467 között töltötte be a vajdai méltóságot. Így a boltozás ideje 1470 körüli időpontra határozható meg. Finoman faragott, vállköves, csúcsos diadalív közvetít a két belső tér között. A hajó eredetileg nem volt boltozva. A szentély a hajóval egyenlő szélességű. A nyugati homlokzat előtt hatalmas, négyszögű torony emelkedik, amelyet alakos és változatos ornamentikával teli festés ékesít. A legfelső emeleten óriási, szabadba nyíló ablakok teszik lehetővé a harangok szavának messzire terjedését, s egyúttal a felderítés számára is megfelelő távlatot nyújtanak. A rákosi egyház Csíkszék nagyobb templomainak szerkezetben, részletekben is mintája. Azonos jellegű, nagyméretű tornyok emelkednek Csíkszentmiklóson (258. kép), Csíkkozmáson (259–261. kép), Csíkszentgyörgyön (262–264. kép), Csíkcsobotfalván, Csíkdelnén (252. kép). Hasonló tornya volt Csíkszenttamás egykorú, ma romos templomának is. Hosszú, négyboltszakaszos a csíkszentgyörgyi (263–264. kép), háromszakaszos a csíkdelnei (253–254. kép) és az udvarhelyszéki szentléleki, kétboltszakaszos a csíkkozmási (260–261. kép), a csíkminszenti, a csíkszentmihályi (265. kép) és a csíkkarcfalvi templom szentélye. A Szentgyörgyi-címer feltűnik a csíkszentmihályi templom szentélyének déli falán, a boltozat középső gyámján. A trapéz végződésű bordák szinte mindenütt csakúgy jellemzőek, mint a változatos kőrácsú, kétosztású, csúcsíves ablakok. Csíkkozmáson a templom kétboltszakaszos szentélyében a heveder által elválasztott keleti szakasz hatsüveges, a nyugati viszont nyolcsüveges. A szembefordított bordás szakaszok központias elrendezést sugallnak. Gyergyóban a homlokzati torony megoldása Szárhegyen különleges szépségű (266. kép). Felső, nagy ablakainak csúcsíve téglából van kiképezve. A gyergyószentmiklósi plébániatemplom tornya szintén a szóban forgó típus képviselője (267. kép). Az 1758-ban épült barokk egyház délnyugati sarkához csatlakozik. Barokk felüldíszítése ellenére felső nagy ablakai világosan egyeznek a szárhegyi torony azonos kiképezésével. Az ismertetett csíki megoldást Marosszéken a berekeresztúri, Udvarhelyszéken a nagygalambfalvi (53. ábra) és a felsőboldogfalvi (268. kép), Háromszéken a kézdiszentléleki (32. ábra), a földszintjén négy keresztboltozattal fedett bikfalvi és az altorjai templomok veszik át. Berekeresztúron különleges a szentély egyik déli ablakának kőrácsa, amely két lóhereív fölött keresztet ábrázol (269. kép), mintegy emlékeztetve az egyház patrocíniumára.

A szokványtól eltér a karcfalvi torony elhelyezkedése, amennyiben nem a templom nyugati homlokzata elé, hanem a lőréses, magas várfalban kaputoronyként épült fel (270. kép). Ilyen jellegű kaputorony a század folyamán a Székelyföldön több is akad (Homoródszentpéter, Oklánd, Székelyderzs és a lebontott homoródszentmártoni torony). Karcfalva a templom védőszentjéről eredetileg a Nagyboldogasszonyfalva nevet viselte. Így keltezi Némethy József főesperes kanonok 1802-ben Aranka Györgynek írt levelét, melyben a templomot 888-ban épültnek mondja. Farkas János pap az ugyancsak Arankához írt levélben azt is megemlítette, hogy az évszám a küszöbkőre volt írva, de mikor

Némethy „a sanctuariumot meg hagyván a régiségnek meg tartásáért” a hajót 1796-ban lebontatta és kibővítve újraépíttette, a feliratos követ a kőművesek az új falba beépítették. Szádeczky Lajos feltételezte, hogy a számot arab jegyekkel írták, mégpedig fél nyolcassal, s így tulajdonképpen az évszám 1444-nek tartható. Ez az időpont lényegében egyeztethető a csíki templomoknak a történeti következtetésekkel támogatott, Hunyadi-kori élénk építési tevékenységével. Karcfalva plébánosa 1495-ben Bertalan.

A 15. század második felében készítették a csíksomlyói Salvator-kápolnát régies szerkezettel (271–273. *kép*). Eredeti keleti része négyszögű, dongával fedett szentélyből és boltozat nélküli hajóból áll. Diadalíve tompa csúcsban végződik. Bejárata a délnyugati sarok közelében egyszerű szemöldökgyámos nyílású, amelyet alul háromszöggel végződő, keskeny rézsű keretéz. Nyugati toldaléka későbbi bővítés.⁸⁰

A székelyföldi falusi templomok különleges gonddal kifaragott és ízes vidékiességgel díszített járuléka a szentély északi falába mélyedő szentségfülke és az ugyancsak kőből változatosan kialakított keresztelőmedence. Az előbbi lehetett egészen egyszerű, mint pl. a csúcsíves nyílású, kötélfonással kereteit csíkszelvényei, a nagyon hasonló csíkszentléleki vagy az eredeti csillagos vasrácsát őrző csíksicsói. Négyszögletes nyílású a székelyszentkirályi szentségtartó fülke. Alsó párkányán kettőskeresztes címer látható. Ez hasonló a szelindeki plébániatemplom zárókövének látható kettőskereszthez. De akadnak vidékiesen dús megoldások is. Ilyenek a nagyenyedi templom szentségfülkéjére emlékeztető, számráthíves, fiatornyos karcfalvi (274. *kép*) és a csíkszenttamási (275. *kép*), valamint a gazdag kialakítású felépítménnyel lezárt csíkszatószegei és csíkmindszenti példák (a számráthíves, fiatornyos típus gazdag, nyújtott formájú példája a Székelyföldön kívül a harinai evangélikus templomban található [276. *kép*]). Érdekes, fafaragásra emlékeztető, rozettákkal és csillagokkal ékesített szentségfülke van a vágási templomban. E motívumok még inkább érvényesülnek a zabolai (277. *kép*) és a Székely Nemzeti Múzeumban, Sepsiszentgyörgyön őrzött nagygalambfalvi fülkéken (278. *kép*), valamint a nagybaconi templom nyugati, szemöldökgyámos ajtajának felső nyílását szegélyező díszítésben. Ez utóbbi mélyen bevéselt hornyának északi oldalán az 1508-as évszám utólagosnak látszik, és az ajtó készítését ez év előtti időre datálja.⁸¹

⁸⁰ ORBÁN, DÁVID és ENTZ: Székely művészet 1–13. ENTZ GÉZA: Székely templomerődök. Szépművészet V. 1944. 120–126. SEBESTYÉN 1929. SEBESTYÉN 1941. FERENCZY ISTVÁN: Csíkkarcfalvi régiségek. EM XLI. 1943. 416–417; 421. – Érdekes megfigyelni, hogy a Székelyföld templomaira vonatkozó közvetlen forrásadatok 1440 után megsokasodnak, nemcsak Csíkban, máshol is. Illyefalva pl. 1443-ban „Villa Sancti Elie” néven szerepel, amikor Székely Antal erdélyi kanonok a gyulafehérvári székesegyház részére hagyakozik (ORBÁN III. 31). BABÓS IMRE–ENTZ GÉZA: A csíksomlyói Salvator kápolna. Mvéd. XXX. 1986. 112–116.

⁸¹ ORBÁN, SEBESTYÉN 1929 és DÁVID. ENTZ GÉZA: Két székelyföldi vártemplom. Pásztortűz XXIX. 1943. 78.

A keresztelőmedencék általában kehely alakúak és igen változatosak. Az egyszerűbbek közé tartoznak a lövétei, fenyédi, székelyszentkirályi példányok. Szép, lóhereíves vakmérművek sorakoznak a bordosi templom medencéjén. Csúcsíves vakmérművek borítják a köpecsi és pálcataozatok a hasonló jellegű csíkszentmártoni darabokat. Zömök, henger formájú az 1486-os évszámmal ellátott, liliomos végű ívsorral ékesített, hodosi faragvány. Egészen különleges a nyárádszentháromsági egyház nehézkes formájú, de alul növényi, felül mértánias díszet alkalmazó keresztelőmedencéje. Vérbeli provinciális emlék a maga ötletes ellentéteivel.⁸²

Székelyföldi templomok egész sorában maradtak meg középkori harangok, nemritkán évszámmal. Általában úgynevezett pax harangok a szokásos, minuszkulával írott szöveggel: *o rex glorie veni cum pace*. A szóban forgó kor-szaktól a következő templomok évszamos harangjai ismeretesek: Atyha 1437, Szabéd 1448, Mezőszabad 1452, Csehétfalva 1481, Jánosfalva 1481, Somosd 1482, Szentháromság 1484, Olasztelek 1489. Bár évszámuk hiányzik, a következő egyházak harangjai is nagy valószínűséggel a 15. század két utolsó harmadából valók: Székelykeresztúr, Osdola, Szentistván. A harangok, különösen, ha évszámuk van, hozzásegíthetnek templomaik építési idejének könnyebb meghatározásához.⁸³

Aranyosszéken az alsószentmihályfalvi református templom építése valószínűsíthető a 15. század közepe tájára. Nyugati tornya és hajójának északnyugati sarka armírozott Sokszögű és hajójának szélességével azonos méretű szentélyén csúcsíves ablakok nyílnak. Orbán Balázs az 1690-ben elkezdett egyházi jegyzőkönyv egykorú bejegyzését idézi. Eszerint az Aranyos folyó veszélyeztette az épületet, ezért 1674–1685 között lebontották és mostani helyén újból felépítették. A templom építészeti kutatása volna szükséges az újraépítés egyértelmű igazolására. A helyszínen látottak egyelőre legfeljebb részleges átépítés feltételezését tehetik valószínűvé.⁸⁴

⁸² ORBÁN, SEBESTYÉN 1929 és DÁVID.

⁸³ Uo. A csehétfalvi és a szentháromsági harangokat a kolozsvári ENM költára őrzi.

⁸⁴ ORBÁN V. 156 és Adattár. – Elpusztult templomok egykorú adatai: Apahida 1452, István plébános (DI. 36403. 90. 5); Bágyon 1459, Albert plébános (DI. 30201); Baromlak 1446, Szent Ciriákusz-kápolna (LUKCSICS II. 233); Bodola 1468, Szent Miklós-templom (OL Filmtár 5585. 17. Béli lvt.); Bogártelke 1456, Lőrinc plébános (DI. 26891); Borsa 1460, Benedek plébános (DI. 36392. 102. 3); Bőnye 1479, Szűz Mária-templom (DI. 36395. 8. 1); Bösháza 1450, fakápolna (OL Filmtár 780. 3. 96. Kemény József-gyűjt.); Dezmér 1469, András plébános (DI. 36394. 20. 2); Fejérd 1454, Lőrinc plébános (DI. 36407. 47. 6); Gorbó 1446, Balázs plébános (DI. 36391. 24. 1); Göc 1453 előtt, Mihály plébános (DI. 63054); Holdvilág 1446, Szűz Mária-templom (LUKCSICS II. 233); Hásság 1446, Szent Zsigmond-kápolna (LUKCSICS II. 233); Iklód 1471, Bálint plébános (DI. 36393. 76. 3); Inakháza 1467, Jakab plébános (DI. 27329); Jövedics 1451, plébános (DI. 73839. Teleki lvt.); Kékes 1459, plébános (DI. 36392. 42. 3); Kémer 1455, Kelemen plébános (DI. 36407. 71. 2); Köbölkút 1465, plébános (DI. 30855); Krasznabéltek 1461, Benedek plébános (DI. 36392. 139. 3–140); Kusaly 1475 körül, plébános (DI. 35800); Légen 1464, György plébános (DI.

A falvak világi építkezései

A Hunyadi-korban jelentősen növekedett az udvarházak száma. Mintegy 42 épületről maradt okleveles említés. Közülük Bethlenben és Keresden a Bethlen, Branyicskán a Branyicskai család udvarházai fejlődtek a századforduló folyamán kastélyokká. A Szászföldön állt Morgondai János és fia Mihály udvarháza, amelyet nyilván az 1467. évi, Mátyás elleni összeesküvésben való részvételük miatt elvesztettek, de amelyet 1470-ben birtokaikkal együtt visszakaptak. A Székelyföldön legkorábban 1464-ben bukkan fel Illyefalván és Uzonban egy-egy udvarház. Ez utóbbiak olyan példák, amelyek a kiváltságos közösségi területeken a megyékben ekkor már széles körben elterjedt, feudális birtokosréteg megjelenésének kezdetét jelentik. Több olyan egykorú adat is akad, amely udvarházak építéséről szól. A Torda megyei Baromlakon Türi Péter a század első felében új épületeket, házakat és ezek megvédéséhez szükséges „akadályokat” emelt. 1442-ben Kabos András, György és Mihály tiltakoznak, mivel Kabos Tamás deritei birtokukon udvarházat épített. 1450 körül Veres Dénes kíván udvarházat létesíteni Tamásfalván, s e célból két nagy terű házat bocsátanak rendelkezésére. 1456 körül Wass Domokos tiltakozik az ellen, hogy Wass Vid az ő szentgothárdi részbirtokán udvarházat építsen. Egy 1460 körül készült osztálylevélben szó esik a farnasi udvarház konyhájáról és sütőházáról. 1462-ben a király Forgolán Istvánnak Fejérdén nyolc jobbágytelket ad egy olyan telekkel, amely az ottani „Herthmanuczá”-ban „pro curia nobilitari deputata”, tehát ahol a birtokos udvarházat építhet. Ugyanez évben a Hunyad megyei Sálfalván Sál-

27176); Macskás 1476, Demeter plébános (Dl. 27059); Magyarigen 1449, János plébános (Dl. 36391. 57. 5); Magyarpalatka 1464, Mihály plébános (Dl. 27176); Magyarzsombor 1461, István plébános (Dl. 36392. 102h 1); Makó 1446, Péter plébános (Dl. 36391. 24. 1); Marosludas 1479. Boldizsár plébános (OL Filmtár 781. 14. 109. Törzsgyűjt.); Mezöbánd 1469, Gergely plébános (Dl. 36393. 145. 3); Mezőszilvás 1459, István plébános (Dl. 36392. 62b 1); Nagydoba 1459, Kozma plébános (Dl. 36392. 32. 1); Nagyesküllő 1465 körül, Miklós plébános (Dl. 36310); Papfalva 1469, János plébános (Dl. 36394. 19. 2); Rűcs 1441/1520, Mihály plébános (Dl. 13646); Sáromberke 1453, Szent Mihály-templom (Dl. 30316); Sinfalva 1459, Antal plébános (Öl. 30201); Szárazajta 1444 körül, Seres Sebestyén plébános (Dl. 36406. 4. 1); Szécs 1465, templom (Dl. 28527. nagy alakú); Szentmihálytelke 1461, Mihály plébános (Dl. 36392. 102h 1); Széplak (Küküllő megye) 1465, plébános (Dl. 30855); Széplak (Közép-Szolnok) 1450, kőtemplom (OL Filmtár 780. 3 96. Kemény József-gyűjt.); Szotyor 1462, Antal plébános (SzO VIII. 101); Szucsák 1444 körül. Bálint plébános (Dl. 36406. 33. 8); Tasnádszántó 1472, Szent Péter és Pál-templom (Dl. 65106. Becsly lvt.); Toldalag 1471, Mindszentek-templom (OL Filmtár/782. 19. 213. Bánffy lvt.); Torockószentgyörgy 1454, László plébános (Dl. 36407. 57. 1); Újbuda 1455, Mátyás plébános (Dl. 36407. 69. 2); Vaja 1478, Szent Jakab-templom (Dl. 28852); Várhely 1469, Máté plébános (Dl. 29298); Verd 1443, plébános (Dl. 13717. Urk. V. 118–119); Vidraszeg 1450 körül és 1473, Szent Erzsébet-templom (Dl. 31144 és 28860); Zsibó 1460, Kozma plébános (Dl. 36392. 102e–103). – Sok plébános szerepel még 1450-ben a kolozsmonostori apátság birtokain (Dl. 36391. 108. 2); 1450-ben Kolozsvár környékén (Dl. 36391. 107. 1); 1461, Ötvenedjegyzék (Dl. 25989); 1465, Közép-Erdély plébánosai (Dl. 30855).

falvi János és Gergely megegyezik János feleségével, Apollóniával, hogy Gergely a török beütések miatt nem maradhatván Sálfalván, a Török Benedek házától számított és a helybeli plébániatemplom alatti szabad területen házakat építhet, és szükség szerint ezek mellé jobbágyokat telepíthet. 1470-ben Hetényi Fejes János Gesztrágyi Imrének két jobbágytelket adott. Közülük az egyiket a megnevezett Imre lakott, a másik üres telken ugyanő építkezni akart. 1473-ban Bedő Imre pereli gyámját, Szőke Lukácsot, mert szőkefalvi birtokából egy telket visszatartott, hogy azon házat építhessen.

Egészen részletes értesítés maradt a Gyerőfiek és Mikolák szamosfalvi udvarházairól. A Gyerőfiek 1460-ban Szamosfalván új udvarházat építettek, amelynek István és János gyerővásárhelyi udvarházával azonos értékűnek kellett lennie. 1482-ben Gyerőfi Tamás a Gyerőfi István szamosfalvi udvarháza melletti két üres telket neki átengedte. 1488-ban Mikola Ferenc, Gyerőfi Pál, István, Péter, Balázs és András Telegdi István alvajdának jelentik, hogy a kolozsvári polgárok 2000 fegyveressel szamosfalvi udvarházaikat megtámadták, a kapukat és ajtókat feltörték, a ládákból elvitték a bennük őrzött pénzt, ezüst- és egyéb tárgyakat. Mikola Ferenc kapu fölé épített szobáit és Gyerőfi Pál kapuját lerombolták, hét familiárisukat pedig a templom cinterméből kihúzával elfogták. A hatalmaskodás leírásából kitűnik, hogy a különböző családtagok számára Szamosfalván több udvarház és ezek melléképületei voltak felépítve. – Egy másik támadás 1453-ban Györgyfalván történt, amikor Henke István be akart törni Kendi Jánosné Katalin asszony ottani udvarházába. Mivel a bezárt bejáraton behatolni nem tudott, ezért létrán mászott fel a tetőzetre, s onnan jutott be a ház belsejébe.

Az udvarházak ez időben is még túlnyomóan fából épülhettek. A legkorábbi kőből emelt udvarházak a század vége felé tűntek fel. Ilyenek voltak Tóki László udvarháza 1479-ben Kendilónán, Vizaknai Miklósé Vizaknán 1483-ban és Losonci Mihályé ugyanez évben Szentmargitán. Valószínű, hogy az idősebb Vizaknai Miklós végrendeletében 1465-ben említett udvarháza Vizaknán azonos az 1483-ban megnevezett épülettel. Ezt az épületet Vizaknai özvegye, Katalin asszony Altemberger Tamás szebeni polgármesternek 200 aranyforintért elzálogosította, mivel a polgármester a vizaknai kőházra valaminő építményt szándékozott ráépíteni.

A században már nem ritkán falusi házakról és azok építéséről is írnak: 1455-ben Magyarsárdon, 1483-ban Ördögkeresztúron, 1485-ben Súlyomkőn. E legutóbbi Ördög István üres háza, amelyben hajdan „Valentinus Kepyro” lakott. Érdekes Antal kolozsmonostori apát 1450-ben kelt levele Gál fia Pál jobbágya részére. Ebben az apát a megnevezettnek a helybelieket megillető szabadságokat adja, mivel Pál bogártelki üres telkén új házakat emelt, és a telken még további épületeket óhajt létesíteni.

A 15. század közepéről maradt épületbecsü szerint egy nemesi udvarház telkével 3 márkáig, egy elhagyott nemesi telek épületekkel 2 márkáig, egy épület

nélküli vagy régi épületekkel rendelkező nemesi telek 1 márkáig terjedő értéket képvisel.⁸⁵

Tovább sokasodnak a falusi kézművesekről szóló egykorú adatok. Kolozsgyulán 1446-ban Miklós, Hídalmáson 1457-ben Pál, Egeresen 1460-ban Mátyás, Felsőjárán és Tordaszentlászlón 1485-ben András és Zsigmond nevű ácsokról maradt híradás. Ágoston nevű kőfaragó 1470 körül él Vajasdon, László nevű pedig Kisfaludban. Kőműves kettő is akad Kistoronyban 1468-ban: Szerváciusz nevű falusi bíró és Tamás nevű. Kene nevű faluban 1454-ben Benedek, Péter és Pál kovácsokról esik szó, Páncélcsehen pedig 1473-ban Miklós kovács lakik. Tapasztó András Túrban (1449), Péter egy Gyulafehérvár körüli faluban (1470 körül), János Ördögkeresztúron (1483), Tamás Felsőjárán üzi a sövényépítkezésnél szükséges tapasztói mesterséget (1485). Páncélcsehen a malom- és faépítkezés ácsához hasonló munkáját végezte Tamás molnár (1473). Ugyanott dolgozik Benedek fazekas is (1473). Magyarszentpálon 1449-ben Antal, 1456-ban István nevű harangozó szerepel. Sólyomkőn lakott Bálint kőfaragó 1485 előtt. Majádi Mihály jobbágya „Petrus Ffestew”, akit az almási várnyagok fogságából 1477-ben szabadon engedtek. Munkavezető kőfaragóként jelenik meg Veres Dénes végrendeletében 1453-ban egy „lapidator”, aki a farnasi templomot építi.⁸⁶

⁸⁵ Adattár. ENTZ: Edelhöfe. Szamosfalvára ENTZ GÉZA: A szamosfalvi Mikola udvarház. EM 1946. 56–58. Az épületbecsü:

„Sessio nobilitaris estimatur ad marcas III

Sessio nobilis deserta edificia habens ad II

Sessio nobilis edificia carens habens solum locum uel antiqua edificia ad marcam I” (DL 48204).

⁸⁶ ENTZ: Művészek és mesterek 249–264. Adattár.